

BÉSZ EGY KÖZÉPKORI ZSOLTÁROSKÖNYVBEN. KÉPI FORRÁSOK A KÍSÉRTŐ ÁBRÁZOLÁSÁHOZ A WINCHESTER PSALTER ILLUMINÁCIÓJÁBAN (COTTON MS NERO C. IV, F.18R)

OROSZ Adrienn^{1,2*}

¹Research Centre for European Philological Tradition (RECEPTIO), Lugano–London, England

²Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Budapest, Hungary

Beérkezett: 2022. szeptember 15. • Elfogadva: 2022. november 6.

© 2023 A szerző

ABSZTRAKT

Írásom az ördög egy kivételes ábrázolásáról szól, amely a híres román stílusú angliai kódex, a *Winchester Psalter* (Cotton MS Nero C. IV) 18. foliójának rectóján, a Jézus első kísértését ábrázoló jeleneten látható. Hogy megmagyarázzam, miért különleges ez az ábrázolás, összevetem a korabeli angliai készítésű kódexek kísértés-jeleneteinek ördögeivel, és azonosítom az alak inspirációs forrását, aki meglepő módon nem más, mint az ókori egyiptomi istenség, Bész. Megmagyarázom, hogyan lehetséges, hogy az illuminátor ismerte Bészt, milyen okok rejlenek a választás mögött, mit változtatott rajta, és miképp építette be az alakot a zsoltároskönyv ikonográfiai programjába.

KULCSSZAVAK

Winchester Psalter, Henry of Blois, Bész, ördög, kódexdíszítés, ókori Egyiptom, Anglia, Jézus megkísértése, zsoltároskönyv, vallás

A *Winchester Psalter* (Cotton MS Nero C. IV) előkelő helyet foglal el a román stílusú angliai kódexek között. A hasonlóan gazdagon díszített *Winchester Bibliával* és a *St. Albans Psalterrel* együtt a korszak sokat elemzett alkotása, olyannyira, hogy nemcsak egy, hanem két monográfiával is büszkélkedhet. Francis Wormald és Kristine E. Haney a kézirat és azok miniatúráinak

* Levelező szerző. E-mail: orosz.adrienn@yahoo.com.

kimerítő feldolgozása során¹ számos középkori párhuzamot vonultattak fel, rávilágítva mind az egyes jelenetek részleteinek egyediségére, mind az átvételek forrásaira. Noha a Francis Wormald publikációja óta eltelt évtizedekben a kutatók a kódex jeleneteit akár többször is feldolgozták már, mégis van egy alak, akinek a furcsasága nem tűnt fel senkinek, így eddig az őt övező rejtély is homályban maradt. Ez az alak nem más, mint a Jézus megkísértésének történetét bemutató jeleneten, a 18. folio rectójának felső regiszterén, baloldalt látható ördög (1. kép), amely egyben a kódex első ördögábrázolása is.

A tanulmány célja, hogy bemutassa, miért különleges ez az ördögábrázolás, hogyan magyarázhatóak meg az ikonográfiai elemei, mi lehet az előképe, mik lehetnek a további forrásai, és hogyan történhetett meg az összeállítása. Megmagyarázom a feltételezett előkép felhasználásának okait és azt is megmutatom, mi módon illesztette be a mester az átformált alakot a zsoltároskönyv programjába.

Írásom három fő részből áll, amelyek a mi?, miért? és hogyan? kérdésekre keresik a választ. Az első részben a felfedezést ismertetem, ehhez röviden összefoglalom a *Winchester Psalter*rel kapcsolatos főbb tudnivalókat és leírom a kutatás témáját ábrázoló jelenetet. Hogy megmutassam, miben is egyedi a vizsgált ábrázolás, összegyűjtöm a kísértő megjelenési formáit a korabeli angliai készítésű kódexekben. Ezt követően görcső alá veszem a *Winchester Psalter* ördögábrázolásait, hogy lássuk, vannak-e eltérések az egyes alakok között. Miután körvonalazódott, miért is különleges ez az ördög, javaslatot teszek az inspirációs forrás azonosítására, és megvizsgálom az egyes ikonográfiai elemek megfeleltethetőségét. A második részben kifejtem, miért tarthatta alkalmasnak az illuminátor az általam azonosított forrást az ördög megformálására, és sorra veszem, mit is kellett róla bizonyosan tudnia ahhoz, hogy átvegye a kódexbe. A harmadik részben bemutatom, hogyan tudta a festő ilyen mesterien beilleszteni az alakot a zsoltároskönyv programjába. Az átvételt a forma és a tartalom vonatkozásában vizsgálom; rekonstruálom, hogyan és miért változtatta meg a mester a vonások eredeti tulajdonosának az identitását, majd javaslatot teszek arra, hogy milyen tárgytípus révén történhetett meg az átvétel. A tanulmányt utószó zárja, tartozik hozzá három kép és hat táblázat.²

I. A FELFEDEZÉS

1. A *Winchester Psalter* és a tanulmány témáját ábrázoló jelenet ismertetése

A *Winchester Psalter* (Cotton MS Nero C. IV), más néven Henry of Blois zsoltároskönyve kétnyelvű pergamen kódex a XII. század közepe – XIII. század második feléből.³ A ma a British Library gyűjteményében található zsoltároskönyv a benne lévő kalendárium alapján Winchesterben készült, valószínűleg István király (1135–1154) öccse, Henry of Blois

¹ F. Wormald: *The Winchester Psalter*. London (1973); K. E. Haney: *The Winchester Psalter: An Iconographic Study*. Leicester (1986).

² Az ikonográfiai elemzéshez használt képek döntő többségét online elérhetőséggel is feltüntettem. A tanulmányban található összes link utolsó megtekintésének dátuma: 2022. szeptember 15.

³ British Library Digitised Manuscripts: Cotton MS Nero C IV, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_Nero_C_IV.

(1096 k. – 1171), Winchester püspöke (1129–1171) megbízásából.⁴ A kalendáriumhoz való hozzátoldások alapján innen a Shaftesbury Apátság (Dorset) bencés zárdájába került, legkésőbb a XIII. század közepén.⁵ A zsoltárok szövege latin és anglo-normann francia nyelven, egymás mellett két hasámban, párhuzamosan olvasható.

A kódex gazdagon díszített: 38 egész oldalas, 1–3 regiszterre osztott miniatúrát tartalmaz, amelyek az Ószövetség és az Újszövetség válogatott történeteit beszélik el.⁶ A zsoltárok szövege a 40. folio rectóján kezdődik, innen a dekoráció már nem tartalmaz nagy méretű miniatúrákat, hanem díszes kezdőbetűkre, az alapszövegtől eltérő színű, kék, zöld, pirosas árnyalatú tintával írt betűkre, valamint a lapok szélein található, kisebb méretű, embereket, állatokat, képzeletbeli állatokat, növényeket, absztrakt elemeket tartalmazó díszítésekre korlátozódik. A kódex első részletes monográfiáját jegyző Francis Wormald szerint a kötet elejének nagy alakú narratív miniatúrái eredetileg rectók és versók voltak vegyesen, eltérően a könyv jelenlegi elrendezésétől, egy átkötés során ugyanis ezeket a jeleneteket rectókra rendezték.⁷

A Jézus megkísértését ábrázoló miniatúra⁸ a bibliai narratívát (Máté 4:1–11, Márk 1:12–13, Lukács 4:1–13), azok közül is Máté evangéliumának változatát követve készült.⁹ A három kísértés két regiszterbe rendezve jelenik meg a kódex 18. foliójának rectóján (1. kép). A felső regiszterben látható az első két kísértés: baloldalt Jézus jelenik meg, mellette balra pedig az ördög, aki azzal kísérti meg a böjtölő Jézust, hogy arra buzdítja, változtassa a köveket kenyérré. A regiszter a második kísértéssel folytatódik: Jézus itt a jeruzsálemi templom oromzatán látható, amint az ördög arra akarja rávenni, bizonyítsa be, hogy valóban ő az Isten fia, és vesse le magát a mélybe, hiszen a Gondviselés nem fogja engedni, hogy bántódása essen. Az alsó regiszterben Jézus egy hegy tetején áll,¹⁰ ahol az ördög megmutatja neki a világot: állatokat, növényeket, a gazdagságot és hatalmat szimbolizáló kincseket, azt ígérve neki, ez mind az övé lesz, ha őt imádjá és őt szolgálja. Jézus mindhárom kísértésre bibliai szöveghellyel válaszol, amire elhagyja őt az ördög.

⁴ Wormald: *i. m.* (2. j.) 125; Haney: *i. m.* (2. j.) 8; British Library Digitised Manuscripts (4. j.) British Library Digitised Manuscripts: Winchester Psalter, <https://www.bl.uk/collection-items/illustration-of-the-damned-swallowed-by-a-hellmouth-from-the-winchester-psalter#>.

⁵ Wormald: *i. m.* (2. j.) 125; Haney: *i. m.* (2. j.) 8; British Library Digitised Manuscripts (5. j.).

⁶ Wormald: *i. m.* (2. j.) 14–18; C. M. Kauffmann: *Romanesque Manuscripts: 1066–1190*. London (1975) 105–106; Haney: *i. m.* (2. j.) 76–128.

⁷ Wormald: *i. m.* (2. j.) 69; M. R. Witzling: *The Winchester Psalter: A Re-Ordering of its Prefatory Miniatures according to the Scriptural Sequence. Gesta* 23/1 (1984) 17–25.

⁸ A jelenetek leírása: Wormald: *i. m.* (2. j.) 22; Haney: *i. m.* (2. j.) 107–109.

⁹ ¹Akkor elvitte Jézust a Lélek a pusztába, hogy megkísértse az ördög. ²Miután negyven nap és negyven éjjel böjtölt, végül megéhezett. ³Ekkor odament hozzá a kísértő, és ezt mondta: Ha Isten Fia vagy, mondd, hogy ezek a kövek változzanak kenyérré! ⁴Ő így válaszolt: Meg van írva: „Nemcsak kenyérről él az ember, hanem minden igével, amely Isten szájából származik.” ⁵Ezután magával vitte őt az ördög a szent városba, a templom párkányára állította, ⁶és így szólt hozzá: Ha Isten Fia vagy, vedd le magadat, mert meg van írva: „Angyalainak parancsot ad, és kézen fogva vezetnek téged, hogy meg ne üsd lábadat a kőben.” ⁷Jézus ezt mondta neki: Viszont meg van írva: „Ne kísértsd az Urat, a te Istenedet!” ⁸Majd magával vitte az ördög egy igen magas hegyre, megmutatta neki a világ minden országát és azok dicsőségét, ⁹és ezt mondta neki: Mindezt neked adom, ha leborulva imádsz engem. ¹⁰Ekkor így szólt hozzá Jézus: Távozz tőlem, Sátán, mert meg van írva: „Az Urat, a te Istenedet imádd, és csak neki szolgálj!” ¹¹Ekkor elhagyta őt az ördög, és ime, angyalok mentek oda, és szolgáltak neki. – Máté 4:1–11, *Szentírás*. A Magyar Bibliatársulat új fordítású Bibliája (2014), <https://szentiras.hu/RUF/Mt4>.

¹⁰ A középkori hagyomány a Dzsebel Karantálra helyezi a három kísértést – Jézus megkísértése. Szerk. Diós I. – Viczián J.: *Magyar Katolikus Lexikon. Homo – J.* (Vol. 5). Budapest (2000) 803.

Most fordítsuk a figyelmünket a szereplők ábrázolása felé. A történet cselekménye három különböző helyszínen játszódik, így a f. 18^r miniatúrája is a különböző helyszíneken egy-egy Jézust és ördögöt, összesen tehát három Jézust és három ördögöt ábrázol. Jézus alakja következetesen ugyanazt a mintát követi, felsőtestének testtartása végig ugyanolyan: fejével az ördög felé hátrahajolva, ám teljes testtartásával és különösen felsőtestével attól elfordulva, azonos arckifejezéssel jelenik meg, minimális eltérés csak a haj, fül, szakáll és a glória részleteinek elrendezésében látható. Az illuminátor a cselekmény eltérő színhelyeihez alkalmazkodva, változatosan ábrázolja Jézus altestének helyzetét, valamint kéz- és kartartását is. Jézus beszédét a száj mozgása nem jelzi, ellentétben az ördöggel, akit a mester mindhárom jeleneten nyitott szájjal ábrázolt. Jézus beszédére ugyanakkor annál erősebben utal a könyv és a tekercs ábrázolása, Jézus ugyanis a Szentírás ígéjével válaszol az ördög kihívó szavaira. A könyv és a tekercs mindkét esetben mintegy pajzsként, közte és az ördög között helyezkedik el. Jézus a képeken mezítláb látható, és mindhárom jeleneten ugyanazt a ruhát viseli.

Ennél a kiforrott ábrázolásnál jóval kevésbé egységesen jelenik meg a kísértő alakja a három jeleneten. A közös bennük az, hogy mindháromszor egy olyan összetett figurát látunk, amely bár két lábon, kiegyenesedve áll, nem ember, hanem valamiféle zöld színű, összetett keveréklény. A felső regiszter bal oldalán az ördögöt¹¹ Jézus felé fordulva, szemből láthatjuk, amint bal kezével a földre festett kövekre mutat, jobb kezével pedig gesztikulál. Száját szólásra nyitja, ám az illuminátor nem olyan arckifejezéssel ábrázolta, mint amilyen a beszéd közben megszokott, hanem úgy, mint aki a nyelvét ölti ki. A furcsa grimaszhoz szokatlan, duplasoros vagy vastag szemöldököt festett a mester. Az állatias arcvonásokat vöröses, lángnyelvekre hasonlító szakáll és bajusz keretezi, a fej tetején lángvörös, koronára hasonlító fürtök merednek az ég felé, egészében az oroslánsörény benyomását keltve. Fején a tehene két idező fülek fölött sárgászöröses szarvak nőttek. Teste, lába és karja emberszerű, de végtagjai állati ujjakban és karmokban végződnek, kezei madárlábszerűek, lábai pedig a kutyaéhoz hasonlóak. Zöldes színű testen a fej kivételével fekete feltmintázat látható. Ruhát is visel, ám ez nem hasonló Jézus ruhájához: két részből áll, amelynek felső része rövid, a hasat már nem fedő, homokszínű kapucnis darab, alsó része pedig egy rojtosra szabdalt, felül sárgás, övszerű, majd zöldes-homokszínűbe átváltó és zöldesfekete foltos szoknya. A kép keretén túlnyúlik a szoknya alól előbújó pamacsban végződő, oroszlánéhoz hasonló farok.

A második ördög első pillantásra olyan, mintha még az első kísértéshez tartozna, és két ördög fogná közre Jézust, de ez az ördög valójában már a következő epizódhoz tartozik. Feltekint maga mögé, a templom tetején ábrázolt Jézusra, kicsavart jobb kezével beszédet kísérő mozdulatot téve, akárcsak az első jeleneten. Felsőtestét kicsavarva, fejét profilban láthatjuk. Arca azonban másképp fest, mint az előző ördögé: a szemöldök egyvonalúvá válik, és bár a szarvak itt is megvannak, a haj és szakáll inkább barnás színű. A haj inkább emberi, csak a szakáll őrizte meg a bozontos, állatias jellegét. Oldalról ábrázolva az orr hegyes, a szem is emberi szem, és már nemcsak a pupillát festette meg a mester, hanem az íriszt is. A fül emberszerű, a száj beszédre nyílik, a ragadozószerű fogak egyesével látszódnak. A zöld testen csak közelről nézve látható mintázat, az előbbihez képest szörzszerűbb (hegyesebb végű) és jóval

¹¹ Az első kísértés-jelenetről részletesebben Haney: *i. m.* (2. j.) 108. Példákkal illusztrálja, hogy a *Winchester Psalter* első kísértés-jelenete a Karoling képi hagyományt követi. Az ördög alakjáról megjegyzi, hogy míg a Karoling hagyományban inkább emberi alakot ábrázolnak, addig az Ottó-kori művészetben sötét színű, szárny nélküli, szörös alakként jelenik meg, medveszerű mancsokkal és kiöltött nyelvvel.

halványabb foltok képében. Az ördög ezúttal nem kétrészes ruhát, hanem csak egy homokszínű szoknyát visel, amelyet felül és alul díszített csík (felül kör alakú mintával, alul pedig a levélhez hasonló, hegyes végű mintával körbefuttatott csík, talán öv?) fog át. Az oroslánfark ugyanúgy megtalálható, a vádlik felső része azonban állatiasabb, hátrafelé szögletes kitüremkedéssel indul.

Az alsó regiszteren található harmadik ördög megint más képet fest: fejét és felsőtestét oldalról, altestét pedig hátulról láthatjuk, így fordul a jelenet jobb oldalán ábrázolt Jézus felé. Szembetűnő, hogy ennek az ördögnek szárnyai is vannak, a tollak vöröses, zöldes és homokszínű sorokba vannak rendezve, és olyan nagyok, hogy a jobb szárny ki is lóg a kép keretén túlra. Feje profilban, az első jeleneten megfigyelt oroslánszerű sörényes-szakállas ábrázolásban jelenik meg, ám ezúttal nem vörösesre, hanem – testének többi részéhez hasonlóan – zöldes színűre festve. Szemöldöke ismét hangsúlyozott, duplasoros vagy vastag, orra már-már kampós, füle állatias, akárcsak szarvai. Szája beszédre nyílik, a hegyes fogak jól láthatók. Testét sötét, a második kísértőhöz hasonló szőrszerű foltok borítják, oroslánfarka homokszínű. Egyrészes, harang alakban végződő hosszú ujjú ruhát visel, amelynek felső része kivágott és elülső része fűzőszerűen megkötött, alsó része pedig hosszú, a földig ér, felsliccelt vagy szétnyílt hátsó résszel. A ruha két ujjá aszimmetrikus. A ruha bal ujján és az alsó részen csomó látható. Bal kezében karkötőt tart, a jobb kezében pedig tekercset, amelyen az általa mondott szavak olvashatók.

Jézus mindvégig egységes ábrázolásával összevetve olyan, mintha az ördögnek háromféle változata jelenne meg egyazon narratíva illusztrációjában. Véleményem szerint a három változat bizonyos elemei nem csupán középkori előképekre vezethetők vissza, mert az első kísértő alakja mögött egy ókori egyiptomi istenség rejtőzik.

2. A kísértő ábrázolása a korabeli kódexekben

Mint említettem, a *Winchester Psalter* angliai készítésű, 1150 körül összeállított kézirat. Az összehasonlítás során ezért az angliai készítésű kódexekkel vetem össze. A kézirat román stílusú, ezért a Claus M. Kauffmann által meghatározott korszakot veszem alapul, tehát elsősorban az 1066–1190 közötti időszakot¹² vizsgálom. Mivel azonban a kéziratok stílusa képlékenyebb annál, mint hogy feketén-fehéren be lehessen szorítani őket korszakhatárok közé, a dolgozatban ráhagyok egy-egy évtizedet a Kauffmann által meghatározottra, így a vizsgált időszak 1050 körülől 1200 körülig terjed – ezzel bevonok a gyűjtésbe néhány kései angolszász és korai gótikus stílusú munkát is.

A források összegyűjtéséhez Elzbieta Temple, Claus M. Kauffmann és Nigel Morgan katalógusaiból indultam ki és számos digitalizált kódexgyűjteményt használtam fel.¹³

¹² Kauffmann: *i. m.* (7. j.).

¹³ E. Temple: *Anglo-Saxon Manuscripts: 900–1066*. London (1976); Kauffmann: *i. m.* (7. j.); N. Morgan, *Early Gothic Manuscripts 1190–1285*. London (1982). Bayerische Staatsbibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum Digitale Bibliothek, Biblioteca Medicea Laurenziana Digital Repository, Bibliothèque virtuelle des manuscrits médiévaux, BnF Gallica, British Library Digitised Manuscripts, Digital Bodleian, DigiVatLib, Durham Priory Library, Manuscripts médiévaux France Angleterre 700–1200, Leiden University Libraries Digital Collections, The Morgan Library & Museum, Parker Library On the Web, Portail Bibliissima, Library of Congress World Digital Library, Wren Digital Library, valamint más digitalizált gyűjtemények.

Cotton MS Tiberius C VI. A Tiberius Psalter a XI. század harmadik negyede – XII. század második fele között, a zsoltároskönyvünkhöz hasonlóan Winchesterben készült és ma a British Libraryben található.¹⁴ Csak egy miniatúra foglalkozik a kísértés történetével, amelyen a harmadik epizód látható (*f. 10^v; 1. táblázat I.2/1*). Az ördög a jelenet jobb oldalán, profilban jelenik meg, alakja emberszerű. Haja tincsekben az ég felé mered, szemöldöke hangsúlyozott, orra denevérszerű, füle emberfül, száját beszédre nyitja, fogai nem látszódnak. Ujjai madárkarmokban végződnek, ám nem lehet eldönteni, beszédhez gesztikulálnak, vagy védekező mozdulatot tesznek. Szárnyain szemek jelennek meg. Felsőteste csupasz, köldöke jól látható. Szoknyát visel, amelynek felső része övszerű szövet, alsó része pedig csíkokra szaggatott, mint a Winchester Psalter ördögének szoknyája. Lábai térdnél behajlítva, vádlíja szögletes indulással látható, lábujjai madárkarmokban végződnek. Az alakok nincsenek kiszínezve, a körvonalak barnák, az ördög testének csupasz részei sárgás színnel vannak átrajzolva, üstöke és szoknyája pedig késsel van megerősítve. A szárnyak tollait sárgával, a szemeit pedig késsel kiemelve festette meg a mester.

Hildesheim, D St Godehard 1. A St. Albans Psalter 1119–1146 között készült.¹⁵ Jézus megkísértésének mindhárom jelenete külön oldalon jelenik meg (33–35. oldal). Az első kísértés (33. oldal; *I.2/2a*) szürke, szőrös ördögöt ábrázol, denevérszerű arccal, hegyes, horgas orral, száját beszédre nyitva. Szakálla, üstöke, szarva nincs. Ruhát nem visel, teste emberszerű, lábai madárlábakban végződnek, kezeinek ujjai hosszúak és vékonyak. Szárnyainak tollai rózsaszín, narancssárgás és fehér színű sorokba vannak rendezve, rövid farkán nincs pamacs. Bal kezében követet tart, jobb kezének hosszú ujjaival pedig a vele szemben, nekünk balra álló Jézus felé gesztikulál. A második kísértést ábrázoló jeleneten (34. oldal; *I.2/2b*) már két ördög jelenik meg, az egyik a templom tetején, Jézus mögött látható. Ez az ördög az előzőhöz hasonló, csak a színvilágában különbözik tőle: nem szürke, hanem barna színű, szárnyain a tollak pedig zöld, rózsaszín, valamint vörös-vajszerű (pergamenszerű) sorokba rendezettek. Jézus előtt egy másik ördög is látható, őt repülés közben ábrázolta a festő, amint Jézust legrásra buzdítja. Ez az ördög is az eddigi típust követi, de kék színű, szárnyai pedig lila, rózsaszín és piros-vajszerű sorokban pompáznak. Az utolsó jeleneten (35. oldal; *I.2/2c*) az ördög jobboldalt, Jézussal szemben látható, repülés közben. Szintén kék színű, ám nyakának mintázata, valamint a feje eltér az előző ördögökétől, feje ugyanis barnássárga színű, üstöke pedig bozontos, ahogy szakállának fürtjei is jobban kivehetők. Szárnyai lila, zöld és kék színűek. Összességében elmondható, hogy a jeleneteken mindegyik ördög oldalról látható, egyik sem visel ruhát, nem borítja a testüket sötét foltmintázat sem, a szórt az illuminátor más módon, a körvonalak segítségével érzékelteti.

Add MS 37472. A három kísértés-jelenet egymás mellett látható a British Library Add MS 37472 számú, 7 illuminált kódexlapot tartalmazó kollekcijában, az első lapon (*f. 1, 2. regisz-*

A felhasznált kódexek képeinek jegyzéke, a képek elérhetősége, forrásai és egyéb adatai Függelékben kaptak helyet. A képek csoportosítása a dolgozat fejezetei szerint történik, és a hivatkozás is ennek megfelelő (így például a jelen fejezethez tartozó 1. ábrázolást az *I.2/1*-es számmal jelölöm, ami a dolgozat I. részének 2. fejezetére utal, és a Függelékben is ezzel a számmal találjuk meg az *1. táblázatban*).

¹⁴ Vö. K. E. Haney: *The St Albans Psalter: A Reconsideration*. *JWCI* 58 (1995) 23–28. A kézirat leírása és friss bibliográfiai jegyzéke a British Library oldalán olvasható: British Library Digitised Manuscripts (5. j.).

¹⁵ A kézirat leírása és feldolgozása a University of Aberdeen külön erre a projektre létrehozott oldalán olvasható: <https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/index.shtml>.

ter, 1–3. kép; I.2/3a-c).¹⁶ A kódexlapok a XII–XV. században készültek, a kísértés-jelenetet ábrázoló lap készítése (a cambridge-i Trinity College-ban található, MS R.17.1 számú kézirat többi foliója alapján) 1150-re tehető. Az ördög mindhárom kísértésben ugyanolyan jellegzetességekkel jelenik meg, csak a részletek kidolgozása tér el kismértékben. A jeleneteken mind-egyikük jobboldalt, profilban, járás közben (1. kísértés), illetve álló helyzetben (2–3. kísértés) látható. Színük kékesszürke, orruk horgas, hajuk csapzott és a fürtök jól elkülönülnek, fülük nem kivethető, szárnyuk nincs. Testarányuk az emberéhez hasonló, de nyak nélkül, farokkal, kezükön hosszú ujjakkal és madárszerű lábakkal rajzolta meg őket a művész. Kis eltérés csak a nyitott szájban látható fogak megjelenítésében, valamint a térdből kiálló hegyes kinövések ábrázolásában fedezhető fel.

Sp Coll MS Hunter U.3.2 (229). A *Hunterian Psalter* 1170 körül készült, és a Glasgow University Library gyűjteményében tekinthető meg.¹⁷ A kódexben a kísértések közül csak a 3. epizód jelenik meg (f. 11^v; I.2/5). Az ördög Jézussal szemben, jobbra, oldalnézetből látható, száját beszédre nyitja, mondandóját pedig a kezében látható tekercsen tartva kísérti Jézust, míg másik kezével a körülöttük elterülő világ kincseire mutat. Teste szürke, és ugyanolyan színű tollas szárnyakat visel. Bivalyszerű fején egy pár fehér szarv látható. Testét szőr borítja, amelyre a hasán lévő tincs, valamint a fej és a fark barázdái utalnak. Kezének ujjai hosszúak, lábfeje akár a ragadozó madaré. Nyaka nem látható, és feje lejjebb is csúszik, ahogy lehajol a magaslatról. Ez a példány kelti a leginkább bestiális benyomást az eddigi ördögök között, már a testének arányai sem hasonlítanak az emberéhez.

BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846. Valósággal bővelkedik a különböző stílusú kísértés-jelenetekben az 1176–1200 közötti Angliában készült, és ma a Bibliothèque Nationale de France-ban őrzött *Psalterium Cantuariense (Psautier de Canterbury)*.¹⁸ Mind a három kísértés látható a 3. folio rectóján. Noha van a kísértés-ábrázolásnak egy második sorozata is a könyvben (az első kísértés a 144. folio versóján, a második és a harmadik kísértés pedig a 163. folio rectóján), a kódex ezen részének díszítése a XIV. században fejeződött be, így elemzése nem kerülhet bele a tanulmányba.¹⁹ Az első sorozat (f. 3^r, 2. *regiszter*, 2–3. kép, 3. *regiszter*, 1–2. kép; I.2/6a-c) külön ábrázolja a kísértéseket, de méretbeli okok miatt a harmadik kísértés két rácsban kapott helyet, a sor végén a történet Máté evangéliuma szerinti lezárásával. Bár mindegyik jeleneten más-más ördögöt látunk, mindegyik összetett keverék-lény, és az eddigiekkel ellentétben egyikük sem nyitja szájára a száját, mondandójukat csak a kezükben tartott nyitott tekercs ábrázolja. Az első epizód (f. 3^r, 2. *regiszter*, 2. kép; I.2/6a)

¹⁶ A kézirat leírása és friss bibliográfiai jegyzéke a British Library oldalán olvasható: British Library Digitised Manuscripts: *Add MS 37472*, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_37472.

¹⁷ A kézirat leírása és feldolgozása a Glasgow University oldalán olvasható: J. Gardham: *The Hunterian Psalter. A selection of images from Glasgow University Library MS Hunter 229 (U.3.2)*. Glasgow (2007), <https://www.gla.ac.uk/myglasgow/library/files/special/exhibns/psalter/psalterindex.html>; J. Gardham: *Book of the Month for May 2007. The Hunterian Psalter*. Glasgow (2007), <https://www.gla.ac.uk/myglasgow/library/files/special/exhibns/month/may2007.html>.

¹⁸ A kézirat leírása és friss bibliográfiai jegyzéke a Gallicán olvasható: BnF Gallica: *Psalterium Cantuariense [Psautier de Canterbury]*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10551125c.r=Psalterium%20Cantuariense%20%5BPsalterium%20de%20Canterbury%5D?rk=21459;2>.

¹⁹ „La décoration a été complétée au XIVe s. en Catalogne, où ont été alors exécutées 52 peintures placées en tête des Ps. 40-41, 45-47, 49, 53-98 (f. 72v, 73v, 80v, 81v, 82v, 86v et 93-174, passim); l'atelier d'artistes catalans a été rapproché par M. Meiss du Maître de San Marco, actif à Barcelone vers le milieu du XIVe s.” – BnF Gallica: *i. m.* (19. j.).

ördöge félelmetes, emeletes barna szarvakat viselő alak, arca, mint a ragadozóké, füle hátracsapva, szemei összeszűkülve merednek Jézusra. Egész feje szőrös, pófája körül és a füle oldalán barna mintázat látható, arca és füle vajszerű. Szájából agyarak lógnak ki. Felsőteste meztelen embertest, emberkezeiben színes köveket és a már említett tekercset tartja. Áttetsző, sűrű nadrágot visel, amelynek felső része hasonlít a *Winchester Psalter* és a *Tiberius Psalter* szagattott szoknyájához, és a nadrág szárainak alja is hasonlóképpen szagattott. Lábai madárkarmokban végződnek. A második kísértésen (f. 3^r, 2. regiszter, 3. kép; I.2/6b) két ördög látható, mint a *St. Albans Psalter* jelenetén: egyikük hátulról fogja Jézust a templomtorony tetején. Ez az ördög sűrű, csupasz, feje denevérszerű, szarvai barnásak, hosszúak, vékonyak és enyhén íveltek, fülei hosszúak. Szárnyai a denevérhez hasonlóan csupaszok, lába kutyalábfejben végződik, farka rövid és bojt nélküli. A Jézus előtti ördög kacsaszerű vonásokat mutat: csőre kacsacsőr, feje madáréra emlékeztet, lábujjait is a vízimadáréhoz hasonló úszóhártya kapcsolja össze. Ezt leszámítva teste és végtagjai emberszerűek, ujjai is teljesen mint az emberé, a már másutt látott hosszú karmok, eltűzöttan hosszú ujjak nélkül. Teste kékes színű, és a fej toll- vagy szőrborításán, valamint az oroslánfajok bojtján kívül nem borítja szőr, felsőtestét a mellrészig piros ruha fedi, aminek kapucnija a fejére van húzva. Csőréből agyar kandikál ki, hasának alsó részét pedig szörnyfej foglalja el. Bal kezében tekercset fog. A harmadik kísértés két jeleneten látható: az első képen (f. 3^r, 3. regiszter, 1. kép; I.2/6c) Jézus a hegy tetején áll, amint két Ördög kísérti; a világ pedig, amit megmutatnak neki, a következő képre (f. 3^r, 3. regiszter, 2. kép; I.2/6c) került. Jézus mögött egy vaj- vagy festetlen pergamenszerű ördög látható, amint két karjával belékapaszkodik. Feje denevérszerű, samárfülekkel és koszarvakkal. Teste emberszerű és csupasz, lába a kutyaéhoz hasonló. Farka nem látszik, ám két pár szárnya annál szembetűnőbb: mindkét pár fejjel lefelé látszik, egyik pár a hátából, a másik pedig a lábszára alsó részéből, valószínűleg a bokájából bújik ki, a tollak kék, sárga, vörös és barna sorokba vannak rendezve. A másik kísértő Jézus előtt áll, teste csupasz és sötétszürke árnyalatú, háttal és oldalról megjelenítve. Feje, mint egy hullóé, szemei kicsik, fogai jól láthatók, füle vörös. Teste emberszerű, jobb kezében tekercset tart, bal kezével pedig hívó mozdulattal int Jézus felé. Bordái hangsúlyozottak, hasa helyén szörnyfej látható. Termetes tompora fölött látható szarvas kígyófejben végződő farka. Lábai madárkarmokba torkollnak. A történet lezárása a regiszter utolsó képen kapott helyet (f. 3^r, 3. regiszter, 3. kép; I.2/6c), ahol Jézus az angyalokkal látható.

BPL 76 A. Az Észak-Angliában, 1190-ben készült, ma Leidenben őrzött zsolttárolskönyv 21. foliójának rectóján mindhárom kísértés illusztrációja elválasztás nélkül látható (f. 21^r; I.2/7a–c).²⁰ Az első kísértést a miniatúra alsó részén ábrázolták. A feketés színű ördögben egyszerre fedezhetők fel a sakál, az ember és a ló vonásai, bal kezében követ fog, jobbával pedig a közte és Jézus között látható kövekre mutat. A második kísértés a miniatúra felső részén, jobboldalt kapott helyet. Az ördög barnára van festve, a testében az emberi vonások a meghatározóak, feje viszont leginkább egy madáréhoz hasonlít. Barna szárnyai tomporából nőnek ki. Mögötte látható a harmadik kísértés jelenete, ahová ismét egy fekete ördögöt festett a mester, emberszerű testtel, lófarokkal, hasán pedig kutyaszerű szörnyfejjel. A keveréklény hátából szárnyak merednek a magasba. A lény feje nem hasonlít egyetlen létező állathoz sem, orra már-már

²⁰ A kézirat rövid leírása az Universiteit Leiden oldalán olvasható: Leiden University Libraries Digital Collections: *Kalendarium. - Psalterium cum Cantibus, Symbolo Athanasii, Litaniis BPL 76 A*, <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611715>.

ormánszerű kampós csőr, fülei vagy szarvai pedig hátrafelé néznek. Jézussal folytatott diskurzus közben, hevesen gesztikulálva rajzolta meg a művész. A három ördög tehát mind egy-egy keveréklény, akiket oldalvást, Jézus felé fordulva festett meg a mester.

New Testament Picture Book. Erről az 1200 körül készült forrásról Nigel Morgan tudósít, jelenleg egy magángyűjteményben található.²¹ Az Észak-Angliában készült kódexben mindhárom kísértés egész oldalas miniatúrára szerez, az első az 54. folio versóján (*I/2.8a*), a második az 57. folio rectóján (*I/2.8b*), a harmadik pedig az 58. folio versóján (*I/2.8c*). A jelenetekről bővebb leírást és elérhetőséget nem sikerült találnom.

MS. Gough Liturg. 2. A Bodleian Libraryben őrzött, 1200 körül készített kézirat a kísértés mindhárom jelenetét egész oldalas miniatúrára ábrázolja.²² Az első epizód (*f. 22; I.2/9a*) ördöge sötétkék színű, Jézustól balra látható. Barna hajjal, sárga szarvakkal, bozontos szakállal, pergamenszínű arccal, hosszú, emberi orral, széles száját vigyorra húzva festette meg a mester. Emberi felsőteste és pocakja meztelen, altestét sötétkék szoknya fedi. Nagy, tollas szárnyai sötétkék és zöld színűek. Baljában követ fog, jobbjával pedig beszédet kísérő, figyelemfelkeltő mozdulattal int Jézus felé. Lábai patákban végződnek. A második kísértés a következő oldalon kapott helyet (*f. 23; I.2/9b*). Ennek az ördögnek az arca, bár ugyanúgy oldalról látható, más hatást kelt, mint az előző, az illuminátor ugyanis más stílusban festette meg. Az orr kisebb, a beszédre nyílt szájban nem látszódnak a fogak, inkább a nyelv festése sejlik. Az arc és a test egységesen sötétkékben jelenik meg, a haj is, amelynek tincseit vöröses vonásokkal különítette el a mester. Szamárfület és vörös kötényt visel. A harmadik jelenet (*f. 24; I.2/9c*) ördöge fejlel lefelé látható a képen. Teste inkább szürkés árnyalatú, mint kék, szoknyája ismét vöröses. Madárkarmos lábaiból szürke szárnyak nyúlnak ki, kezeit maga elé nyújtja, feje lefelé néz, szája nyitva, és tömpe orral, talán kapucnival a fején formálta meg a készítő (a részletek a kép mai állapotában nehezen vehetők ki). Könyökéből kinövés meredezik.

MS. 091 PSA 8/45329. A Liverpool Public Library tulajdonában lévő zsoltaóroskönyv Winchesterben készült 1200–1210(?) között.²³ Jézus megkísértése az 52. zsoltaórt kezdő D betűt díszíti (*f. 92; I.2/10*). Bővebb leírását és elérhetőségét nem sikerült megtalálnom.

Royal MS 1 D X. A zsoltaóroskönyv 52. zsoltaórának kezdő D betűjét díszítő kép (*f. 52; I.2/11*) Jézus kísértéseit foglalja össze az első epizód párbeszédének kezdetéből és a harmadik epizód párbeszédének zárásából idézve, a szereplők kezében tartott tekercsen olvasható írásként szerint.²⁴ Az 1200–1220 között készült kézirat ördöge Jézussal szemben, baloldalt látható, profilból ábrázolva. Barna színű, szeme vörös, szemöldöke hangsúlyozott, orra hegyes, kampós, száját beszédre nyitja, fogai jól látszódnak. Haja göndör hatást kelt, de csak a szilutettje látható. Testének arányai megfelelnek az emberi arányoknak, hasa kitüremkedik, köldöke sötétebb árnyalatú, farka van és térdeinél hegyes kinövést figyelhetünk meg. Lábfeje nem látszik. Jobb kezében tekercset tart, bal kezében pedig köveket nyújt Jézus felé. Az ördög feje fölött a betűt sárkány díszíti.

²¹ A kézirat leírása és bibliográfiája Morgan: *i. m.* (14. j.) 63:16-os tételében olvasható.

²² A kézirat, illetve feldolgozás és bibliográfiája a Bodleiana oldalán olvasható: *Medieval Manuscripts in Oxford Libraries: MS. Gough Liturg. 2*, https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4928; *Digital Bodleian: Bodleian Library MS. Gough Liturg. 2*, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/50a477af-307d-421c-9911-a7b708389cb4/>.

²³ A kézirat leírása és bibliográfiája Morgan: *i. m.* (14. j.): 73–74:25-ös tételében olvasható.

²⁴ A kézirat leírása és friss bibliográfiai jegyzéke a British Library oldalán olvasható: *British Library Digitised Manuscripts: Royal MS 1 D X*, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Royal_MS_1_D_X.

Arundel MS 157. Következő kéziratunk az *Arundel MS 157*, amely a XIII. század első negyedéből származik, és négy kísértés-jelenetet is felvonultat.²⁵ Ez a zsoldároskönyv már Mária órát is tartalmazza. Az első epizódban (f. 5^v, *alsó regiszter*; I.2/12a) az ördög a kép bal oldalán áll, teste barna színű, emberszerű felépítéssel. Feje torz, orra óriási, száját beszédre nyitja, szemöldöke hangsúlyozott, fürtjei már-már tüköszzerűen meredeznek az ég felé, füle állatias. Hátából egy-egy pár szárny ered, az egyik pár fehér, a másik barna. Hasa kidülledt, köldökénél spirálszerű mintával. Farka csapzott lófarokhoz hasonlítható, lábai madárszerűek. Kezeiben kövek vannak. A kísértések a következő oldalon folytatódnak. A második epizódban (f. 6^r, *felső regiszter*; I.2/12b) baloldalt egy halványabb barna, szőrös ördög jelenik meg. Fürtjei tüköszzerűek, arcát frontálisan láthatjuk, kicsit balra fordítva. Állatfülei hegyesek, és szinte az arcából nőnek ki, szája széles, nem nyitja szólásra, beszédét a bal kezében tartott nyitott tekercs jelzi. Nyaka nem látszik. Bal kezével int Jézus felé. Teste emberszerű, farka oroszlánfarok, térdén hegyes kitüremkedés látható, vádlijából hátrafelé zöld szárnyak állnak ki. Alább találjuk a harmadik kísértést (f. 6^v, *alsó regiszter*; I.2/12c) a rozsdaszínű ördöggel. Haja taréjszerű, füle az arcán egész mélyen lent kezdődik, szemöldöke összevonva, orra horgas, száját beszédre nyitja, fogai jól kivehetők, szakállának szőrzete egy irányba tart. Hajlott hátából egy pár vörös, ám formáját tekintve az angyalokéhoz hasonló szárny ered. Bal kezének ujjával int Jézusnak, jobbában pedig tekercset tart. Farka a földet éri, bojt és fürtök nélküli. Lábai madárlábakba váltanak.

Az 52. zsoldárt kezdő D betű iniciálóján is láthatjuk Jézust az ördöggel, ismét az első epizód jelenetén (f. 52^r, I.2/12d). A kép bal oldalán egy fekete színű, szőrös ördög kísérti meg Jézust. Fejét szemből ábrázolta a mester, és széles, emberszerű orrot és széles száját festett neki, amelyben a fogak jól láthatók. Bozontos és szakállas, farka hosszú és szőrös, térdén láthatjuk a szokásos hegyes kinövést, ami szőrre szelődül, lábfeje állati jellegzetességeket mutat és karmokban végződik. Állatmancsaiban egy-egy követ tart.

BSB Clm 835. A kéziratok áttekintését a müncheni zsoldároskönyv kísértés-jeleneteivel zárom.²⁶ Az Oxfordban, a XIII. század első negyedében készített kódex a 65. folión mutatja be mindhárom kísértést. Az első kísértés (f. 65; I.2/13a) az oldal alsó részén, jobbra látható. A barna színű ördög emberi testarányokkal rendelkező lény, baljában követet, jobbában a mondandóját tartalmazó tekercset fog. Bár kezei és karja emberiek, lábfeje a madarakéhoz hasonló, és sarkából szarvak állnak ki. Hosszú farka van, nyaka nincs. Feje leginkább a denévrre emlékeztet, de oldalt tűzött, hosszú fülét, haját, szarvait és hegyes orrát máshonnét merítette. A második kísértés (f. 65; I.2/13b) a miniatúra felső részét foglalja el. Ez az ördög fekete és púpos, szarvai és fülei a kecskééhez hasonlóak, akár csak szakállá, mégis ennek az arca kelti leginkább az emberi hatást a képen. Neki is hosszú farka van, lábfeje pedig a madarakét idézi. Baljában tekercset tart, jobbával beszédet kíséző mozdulatot tesz. A harmadik epizód (f. 65; I.2/13c) középütt, balra jelenik meg. Az ördög fekete színű, arca egyszerre szörnyszerű és gyermeki, szólásra nyitott szájában látszódnak a fogai. Teste szőrös, baljában tekercset tart,

²⁵ A kézirat leírása és friss bibliográfiai jegyzéke a British Library oldalán olvasható: British Library Digitised Manuscripts: *Arundel MS 157*, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_157.

²⁶ A kézirat leírása a World Digital Library oldalán (Library of Congress – World Digital Library: Golden Munich Psalter, <https://www.wdl.org/en/item/8939/>) és a Bayerische Staatsbibliothek Bayerische Staatsbibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum Digitale Bibliothek.: *Lateinischer Psalter aus England – BSB Clm 835, Oxford, 1. Viertel 13. Jh. [BSB-Hss Clm 835]*, <https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00012920/images/> oldalán lelhető fel.

jobbajával gesztikulál, lábai patákban végződnek. Ezen a folián is mindhárom ördög oldalról ábrázolt, sötét színű keveréklény.

Az eddig bemutatott kísértés-jelenetek ördögeinek leírásából sejthető, hogy a *Winchester Psalter* idején, Angliában keletkezett zsolnároskönyvekben nem volt olyan ördögtípus, amely az ikonográfiát tekintve egyeduralkodó vagy egyértelműen meghatározó lett volna. Felsorolhatunk közös vonásokat, mint amilyen a kampós orr, a ragadozó madarak karmai, a szőrös és többnyire fedetlen, emberi test, ám ezek a jellemzők nem kizárólagosak, és láthatunk jóval inkább állatokra vagy szörnyekre hasonlító keveréklényeket is, agyarakkal, szarvakkal és szárnyakkal. Színük a feketétől a pergamen világos színéig váltakozik. A *Winchester Psalter* első ördögéhez hasonló példánnyal nem találkozunk. Közös vonása az ördögök többségével az emberi testarányok alkalmazása, a szólásra nyitott száj és a beszédet kísérő gesztikuláció, illetve a *Tiberius Psalter* ördögéhez hasonló szoknya viselése. Forduljunk most a *Winchester Psalter* többi ördöge felé, hogy megtudjuk, mennyiben változik az ördög ábrázolása egyazon kódex miniatúrái között.

3. Az ördögök további ábrázolásai a *Winchester Psalter*ben

Az előző fejezet áttekintéséből láthattuk, mennyire változatos és fantáziagazdag volt az ördög ábrázolása az 1050 k. – 1200 k. között készült zsolnároskönyvek lapjain. A skála egyik végén az ördög a szörnyek szörnye, aki az emberi és állati vonásokat torzított formában egyesíti magában a leginkább félelmet vagy viszolygást keltő elemek ötvözésével. Sőt, még annál többet is, hiszen példánk közül a hasszörnyek (*Psalterium Cantuariense*, *Leideni zsolnároskönyv*), a szárnyakon leselkedő szemek (*Tiberius Psalter*), a zsolnároskönyvek, bibliák és az ebben a korszakban önállósuló óraskönyvek lapszéli díszítésein, iniciáléinak kitöltéseiben szereplő szörnyek ismerős elemeinek átvételei, amely még inkább kifejezi a kísértő kitaszított, torz, nem emberi és nem is állati, alantas, nem evilági voltát. A skála másik végén az a kísértő áll, amely kevésbé összetett, és inkább „emberszerű”. Ez az ördög fondorlatos ravaszságával közelít Jézushoz, nem taszítani akarja, hanem szép szavakkal maga mellé édesgetni, csapdába csalni és romlásba dönteni az Isten Fiát. Az ördög ábrázolásának ilyen skálája azt mutatja meg, hogy az ördög maga mennyire különböző lehet, mennyi szerepet ölthet magára, milyen sokféle formában jelenhet meg nap mint nap a zsolnároskönyv mindenkor olvasójának életében. Jézus alakjának egységessége ennek fényében még inkább szembetűnő.

Descensus Christi ad inferos. A *Winchester Psalter* azonban nemcsak kísértőként jeleníti meg az ördögöt. További három folián találkozhatunk ördögábrázolásokkal (f. 24e felső regiszter, f. 38e mindkét regisztere, f. 39e egész oldalas jelenete). Ezekon a jeleneteken olyan ördögöket láthatunk, akik nem kihívói Jézusnak, ők nem a nagybetűs ördög, hanem démonok, ördögfajzatok, akik a létezés különböző szintjein, a pokol más-más bugyraiban leledzenek. Az első ilyen ábrázolás Jézus alászállása a poklokra (f. 24e, 1. regiszter; 2. táblázat, I.3/2).²⁷ Ezen a jeleneten rögtön két ördög is látható. A kép jobb oldalára festett, nyitott szájú lény a poklot, az emberek testét-lelkét felfaló szörnyet jeleníti meg.²⁸ Ide száll alá Jézus és innen

²⁷ Részletes leírás: Wormald: *i. m.* (2. j.) 25; Haney: *i. m.* (2. j.) 118–119.

²⁸ Bár úgy tűnik, a pokol is egy ördögfajta, az ikonográfiája oly mértékben önállósodott, hogy nem alkot azonos kategóriát az ördög többi fajtájának ábrázolásával, és mivel a színén kívül nem mutat egyezést Bésszel, a tanulmányban nem elemzem.

emelkedik föl, vissza az emberek, majd az Isten szférájába. A pokol kapujának őrei is láthatók a képen, és hasonlítanak egymásra: az első egy béklyókba vert, barnás színű, fekvő alakként van ábrázolva, karja, törzse és lábai emberszerűek, de testét mindenütt szőr fedi, amelyet a korábban már látott foltokkal jelez a festő. Feje elmosódott, macskaszzerűnek látszik²⁹, kezei karmokban, lábai pedig patákban végződnek. A jeleneten látható másik ördög is ugyanilyen vonásokat mutat, csak a színe zöldes. Őt a mester a társa mögött kuporogva ábrázolta, rettegve, ahogy megadja magát az angyal (Szent Mihály) rászegezett lándzsájának. Arca, mint az emberarc egy macska fején. Erre a jelenetre bővebben visszatérek majd a dolgozat harmadik részében.

Utolsó Ítélet (1). Három ördög látható az utolsó ítélet egyik mozgalmas jelenetén a pokol valamelyik bugyrában (f. 38^r, 1. regiszter; I.3/3a).³⁰ A bal oldali ördög egy pokolbeli nőt cipel, és kitekert testtartásban jelenik meg, amint visszatekint a jelenet jobb oldala felé. Feje oldalról van ábrázolva, felsőteste szemből látható, altestét pedig a jelenetből kifelé irányított lépés közben, keresztezett lábakkal festette meg a mester. Teste barnás-zöldes színű. Emberfejű, embertestű lény, akinek szőrborítását a készítő a már ismert módon jelezte. Haja az emberi hajhoz hasonló, szakálla bozontos, szemöldöke szimpla, orra horgas, nyitott szájában a fogai is látszódnak. Hátából szárnyak állnak ki, tollai három sorba rendezettek, ujjai egyszerre állatiak és emberiek, könyökeiből egy-egy sárga szarv meredezik. Szaggatott szoknyát visel, olyat, mint amelyet a kódex első kísértőjén is láthattunk, övvel összefogva. A szoknya és az öv az ördög testével megegyező színű, a szoknya alól hosszú, bojtos fark bújik ki. Térdein szárnyak láthatók, bokájából nyitott csőrű, hosszú fülű madár- vagy sárkányfejek figyelik izgatottan az eseményeket. Lábai madárújjakban végződnek. A második ördög a kép közepén jelenik meg, szintén kicsavart testtartásban: balra halad a képen, ám felsőtestével visszafordul, szemei hátratekintenek, kezeivel segíteni próbál társának. Feje barnás-zöldes, teste zöld és sötét foltokkal borított. Szaggatott, zöld színű, öves szoknyát visel. A feje leginkább egy birkáéra hasonlít, fülei közepesen hosszúak, szemöldöke egyszerű, száját felkiáltásra nyitja. Bal karjával a pokollakó nőt próbálja lefejtetni társának botjáról, jobbjaiban sárga fejben végződő pálca látható, amellyel a kezét üti. Szoknyája alól fark bújik elő. Vádlíjából hátrafelé egy-egy sárga szarv nő ki, lábfeje a madáréhoz hasonlít. A harmadik ördög a jelenet jobb szélére került, mégis minden mozgás feléje irányul: kétségbeesetten vív a nővel, aki két kezével a botjába kapaszkodik, hogy elvegye tőle. Ez az egyetlen olyan ördög a képen, akit nem kicsavart testtartásban ábrázolt a mester, de visszaadja a jelenet dinamikáját azzal, hogy kibillenti a testét az egyensúlyi helyzetből. Feje a kísértés-történet ördögeiéhez hasonló: lángnyelves, koronaszerű sörényt visel, szarvai sárgák, füle tehénszerű. Szemöldöke szimpla, szája az ütközet hevében nyitva látható, fogai jól kivehetőek. Feje egyszerre kecskeszerű és emberarcú, szakállat visel. Jobb kezével megragadja támadója jobbját, balja ernyedten lóg maga mellett. Keze és uja a társaiéhoz hasonló, könyökeiből egy-egy sárga szarv emelkedik ki. Testét kétrészes ruha fedi, amelyből hátul szárnyak csapnak fel, a tollak három részbe rendezve jelennek meg. Ruhájának felső része zöld és áttetsző, látni alatta a szőrt jelző mintát. Szoknyája zöld és egy karimában barnászöld színű, kétoldalt felsliccelt, mintha elől-hátul egy-egy kötény lenne, az ezeket összefogó felső rész pedig övszerű csikban fut végig. Behajlított lábaiból térdnél és bokánál egy-egy sárga szarv áll ki. Lábai patákban végződnek.

²⁹ Kristine E. Haney szerint a medvére hasonlít: Haney *i. m.* (2. j.) 118.

³⁰ Részletes leírás: Wormald: *i. m.* (2. j.) 28; Haney *i. m.* (2. j.) 127.

Utolsó Ítélet (2). Az Utolsó Ítélet másik jelenete ugyanitt az alsó regiszteren látható (f. 38^r; 2. regiszter; I.3/3b), és az emberek kínzását ábrázolja.³¹ Öt ördögöt figyelhetünk meg. Az első ördögöt oldalról láthatjuk, egy cselekménysorban a mellette lévő társával egy ember második kezének levágása közben.³² A bal oldali ördög zöld színű, testét szőr borítja, amelyet az illuminátor a már ismerős módon jelzett. Feje emberfej, barnás-zöldes üstökkel és bozontos szakállal. Nem egy, hanem két pár szarvat visel. Szemöldöke két sorba rendezett, mint az első kísértőnél. Két kezét felemeli, hogy a bennük fogott fejszével lesújtson. Csuklója és könyöke hangsúlyozottan szőrös. Kötényszerű szoknyát visel, amelyet pánt vagy öv fog össze felül, mint az előző képen, benne botot tart. Farka madár- vagy sárkányfejben végződik. Lábai patások, bokáiból szárnyak nyúlnak hátra. Társa, a kép második ördöge barna színű, mintázata újszerű: a szőrt az illuminátor ezúttal összefüggő cikcakkos sorokban jelezte. Ruha nem is fedi a testét. Feje emberszerű, arca grimaszba torzul, emberfüle fölött szarv nyúlik magasra, szakála bozontos, haja göndör. Egy eszköz segítségével szorítja le az áldozat karját a kézfej levágásához. Farka rövid és bojtos, lába madárújjakban végződik. Mögötte látható a harmadik ördög, aki a jelenet másik eseményére tekint: jobbra ugyanis két társa embereket főz egy üstben. A középső ördög errefelé fordulva áll, egy meztelen nőt a hátára vetve, akit valószínűleg az üstbe szán. Feje oldalról van ábrázolva, és olyan, mint egy sárkányé vagy egy kutyaé, fülei hátracsapottak, hajának tincsei szabályosan, két sorba rendezve láthatók. Szarvai az orra felett, a homlokából nőnek ki és előrefelé merednek. Szakála, akárcsak üstöke, barnásra van színezve, elől két hosszabb fürt elkülönül. Teste zöldes színű, mintázata ötvözi a szőr ábrázolásához alkalmazott két technikát. Ruhát nem visel. Mancsaival fogja a szerencsétlen sorsú nő karjait. Lábfeje takarásban van. A kép jobb oldalán két ördög látható egy üst mellett, amelyben elkárhozott embereket főznek, és eközben lenyomják és visszahúzzák az embereket az üstbe. A balra álló ördög szürkés színű, botjával húzza vissza az üstből kiugró nőt. Emberfeje féloldalt látszik, arca vicsorba torzul, szemei vörösek, üstöke barnás és sörényszerű, füle, mint a tehéné, szakála pedig egyszerű barna emberi szakáll. Ruhája vörösesbarnás, amely csak felsőrészből áll, és hasonlatos az oroslán mellkasán futó többsoros, hosszú sörényhez. Bőrét szürkés, kör alakú mintázat fedi, ami göndör szőr vagy pikkely is lehet, lába comb alatt már nem látszik. Farka rövid. A mögötte álló ördög a kép jobb szélén látható, felfelé tekint, és feje rálóg a keretre, ami elválasztja a jelenetet a felső képtől. Száját szólásra nyitja, talán a fenti színizgalmaikat kommentálja. Feje bestiális, fürtös körszakála fent a szarváig ér. Szemöldöke hangsúlyozott. Feje és teste vörösesbarna, a szőrt a már megszokott hegyes levél- vagy fürtyszerű minta jelzi. Két kezében villát tart, amellyel az embereket (jobbról balra: barátot, királyt, öregot és ifjút?) az üst mélyébe nyomja. Lábfeje nem látszik, farka hosszú és bojt nélküli.

Utolsó Ítélet (3). Az Utolsó Ítélet záró színén (f. 39^r; I.3/4) ismét a pokol látható.³³ A poklot megjelenítő szörny fejét kiterítve ábrázolta a festő, hogy nagyobb területen láthassuk, mi is zajlik odabent. Itt igazán szabadjára engedte fantáziáját a mester. A kárhozott lelkek között több ördög látható, én nyolcat számoltam meg. A koronák, pálcák, belógó agyarak, valamint a szőr és haj kivételével minden alak halványzöld színű, és az alul középpontban ábrázolt példányon kívül mind meztelen. Most az eddig ismerttetett ábrázolásoktól eltérő ördögök néhány, még nem látott vonására fogok csak kitérni. Az egyik a jobb oldali, nagy szőrös ördög, akinek

³¹ Részletes leírás: Wormald: *i. m.* (2. j.) 28; Haney *i. m.* (2. j.) 127–128.

³² A jelenet középkori angliai vonatkozásáról Haney *i. m.* (2. j.) 128, 167.

³³ Részletes leírás: Wormald: *i. m.* (2. j.) 28; Haney *i. m.* (2. j.) 128.

a jobb szeme torz vagy sérült, és három pár szarvat visel. Érdekesség, hogy fülből is két pár van neki, felül állatfüle, lejjebb pedig emberfüle van. A másik érdekes ördög alatta látható, és mindössze egy, patás lába van. A mögötte, lentebb látható ördög feje olyan, mintha egy denevér és egy nyúl vagy szamár keresztezéséből alkotta volna meg a festő, teste szürke pontozással borított, amelyet látni enged áttetsző, hosszú ujjas fölsője.

A sokféle ördögábrázolás tehát ugyanazon zsoltároskönyvön belül is folytatódik. A képeken az ördögtől mint kísértőtől eltérő, egyszerűbb és összetettebb vonásokat mutató ördögöket is láthatunk. A vonások gyakran ismétlődnek. Van azonban egy olyan jellegzetesség, amit a kódexben csak egyetlen ördögön figyelhetünk meg: a kísértés-jelenet első ördöge ugyanis kiöltött nyelvvel szerepel (f. 18^r, *felső regiszter, balra; I.3/1a*). Ezt az ördögöt ráadásul szemből láthatjuk, ami kevésbé jellemző a kódex ördögábrázolásaira (öt teljesen vagy részben frontálisan megjelenített példányt láthatunk az összesen huszonegy ördög között). Érdemes tehát közelebbről is szemügyre venni az első ördög ábrázolását: elképzelhető ugyanis, hogy valamilyen előképet követ, és egy létező alak vonásait veszi át. Gyanúm szerint ez az alak nem más, mint az ókori egyiptomi istenség, Bész.

4. Bész mint ördög a Winchester Psalterben. A képi elemek megfeleltetése

Kicsoda Bész (2. kép, 3. kép)?³⁴ Ő a szerelem, termékenység, szexualitás, szépség, zene, tánc, bor, és még sorolhatnánk, hogy mi mindennek a patrónusa. A várandós nők és újszülöttek ókori egyiptomi védelmezője, aki elűzi a démonokat és távol tartja a kígyót, skorpiót és más veszedelmes sivatagi lényt az éj leple alatt. Ábrázata inkább mulatságos, torz és félelmetes, mint isteni és méltóságot sugárzó, noha ez utóbbi formájában, az egyiptomi istenábrázolás kánonjába illeszkedő, az emberi test arányainak jobban megfelelő formában is megjelent. Furcsa ábrázatának is köszönhetően hamar elterjedt a térségben, először az egyiptomi befolyás alatt álló területeken, majd keleten is egyre inkább észak felé, át Mezopotámiába. Eközben helyi változatai alakultak ki, és jellegzetességei a helyi istenekre és démonokra is hatást gyakoroltak. A perzsa, görög és római hódítók is találtak kedvükre valót az egyiptomi istenségben, ezért Bész kultusza nem csökkent az egyiptomi birodalmi hanyatlás után sem, sőt, inkább tovább erősödött, és eljutott Európába is.

³⁴ A tanulmány összesen 18 Bész-ábrázolást tartalmaz, javarészt amuletteket, kisszobrokat, reliefeket, bútor-díszítő elemeket. Akárcsak a kódexeknél, itt is nehézkes lett volna minden tárgyat a képmellékletben feltüntetni, ezért fontos szempont volt, hogy olyan ikonográfiai párhuzamokat vonultassak fel, amelyek a jelen körülmények között is mindenki számára könnyen hozzáférhetők. A könyvekre való hivatkozásokat ezért igyekeztem minimalisra csökkenteni, és inkább a múzeumok digitális gyűjteményeit részesítettem előnyben, így a példák szinte mindegyikéhez tudtam online elérhetőséget csatolni, hogy otthonról is megtekinthetők legyenek. Bészről rengeteg írás született, legrészletesebben lásd J. F. Romano: *The Bes-Image in Pharaonic Egypt*. PhD Dissertation, New York University, Graduate School of Arts and Science (1989). Szerepköréhez még egyebek mellett lásd J. F. Romano: *The Origin of the Bes-Image*. *BES* 2 (1980) 39–56; M. Malaise: *Bès et les croyances solaires*. In: S. Israelit-Groll (ed.): *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim (Vol. 2)*. Jerusalem (1990) 680–729; M. Malaise: *Bès et la famille isiaque*. *CdE* 79 (2004) 266–292. Az Egyiptomon kívüli Bészről összefoglaló munkák: V. Wilson: *The Iconography of Bes with Particular Reference to the Cypriot Evidence*. *Levant* 7 (1975) 77–103; K. Abdi: *Bes in the Achaemenid Empire*. *Ars Orientalis* 29 (1999) 111–140; Nagy A.: *Meaning Behind Motif: Bes in the Ancient Near East*. *GM* 215 (2007) 85–89.

De miért sejtethjük azt, hogy Bész inspirációs forrása lehetett a *Winchester Psalter* kísértőjének? Nézzük meg alaposan a *Winchester Psalter* f. 18^r-ján található jelenet első ördögét, és vegyük sorra az ikonográfiai elemeit. A fej ábrázolása: (1) frontális ábrázolás, (2) kiöltött nyelv, (3) koronaszerűen magasba meredő, fürtös, vörös oroslánsörény és oroslánszakáll, (4) szarvak, (5) tehénfül, (6) hangsúlyozott szemöldök. A test ábrázolása: (1) zöld szín és sötét foltos kültakaró, (2) ruházat: rövid felsőrész és szaggatott hatású szoknya, (3) állatmancsok, (4) oroslánfarok.

A. Megfeleltetés a kódex első ördögének képi elemeivel

A fej ábrázolása

(1) Frontális ábrázolás. Az *Arundel MS 157*-en és a *BPL 76 A*-n kívül nem volt olyan kézirat, amelyben a *Winchester Psalter*hez hasonlóan, frontális ábrázolásban formálta volna meg az ördög arcát az illuminátor. Bár Bész arca időnként oldalról is látható, sokkal gyakrabban jelenik meg szemből ábrázolva, kiemelve arcának egyedi jellegzetességeit (3. táblázat I.4/1, I.4/3–6, I.4/10–14, I.4/16–18).

(2) Kiöltött nyelv. A *Winchester Psalter* korabeli ördögábrázolásokra egyáltalán nem jellemző a kiöltött nyelv, amely, bár nem minden Bész-ábrázoláson jelenik meg, Bész egyik védjegyévé vált (I.4/1, I.4/3–4, I.4/6–12, I.4/14–15, I.4/17). Érdekesség, hogy akár a szakáll miatt, akár más okból, de Bész nyaka általában semmilyen oldalról nem látszik (I.4/1–15, I.4/17), és ugyanígy nem látható a zsoltároskönyv ördögének a nyaka sem.

(3) Koronaszerűen magasba meredő, fürtös, vörös oroslánsörény és oroslánszakáll. A frontálisan ábrázolt fej összetett, egyszerre emberi és állati vonásokat mutat, ám legmeghatározóbb ezek közül talán az arc oroslán jellege. A lángcsóvaszerű fürtökbe rendezett, koronaszerű üstök, és a lefelé folytatódó bozontos szakáll ihletője Bész hasonlóan bozontos szakállja (I.4/1, I.4/3–12, I.4/14–15, I.4/17), valamint időnként vörösre festett haja (I.4/15–16), esetleg a felfelé meredő papirusz-, ill. tollkoronája lehetett (I.4/3–4, I.4/7–9, I.4/14–17). A színes korona része az istenség ikonográfiájának, Bész ugyanis aranyszínű és vörös sörénynyelv, valamint növényi és tollkoronával is megjelenik (I.4/14–16).

(4) Szarvak. Az ördögünk szarvai a fülek mellett kezdődnek, egyenesek és közepesen hosszúak, mint a kecskéé (1. táblázat, I.2/4a–c). A *Winchester Psalter*ben ábrázolt szarvas ördög mindegyike ugyanilyen szarvval jelenik meg (2. táblázat, I.3/3–4). Bész esetében ez azonban nem általános. A szarv nem egyiptomi elem Bész ábrázolásában, hanem a levantei térségben került a vonásai repertoárjába, valószínűleg a Kr. e. I. évezredben. Ez a szarv eleinte hosszú volt, ám későbbi magasságai már változatosabbak (vö. 3. táblázat, I.4/10–12). Mint látható, ábrázolásának módja sem egységes, az idézett képeken ugyanis látni csavart szarvat, körökkel vagy gömbökkel jelzett emeletes szarvat, és kis kecskeszarvat is. Mivel a szarv nem sorolható az egyiptomi Bész standard ikonográfiai elemei közé, az is lehetséges, hogy volt valami más Bész megjelenésében, amit szarvként is lehetett értelmezni – az előbbi pontban említett korona talán alkalmas jelölt lehet.

(5) Tehénfül. Bész tehénfülei jól felismerhetők a *Winchester Psalter* elemzett ördögén is (különösen I.4/3–5, I.4/17). Bész fülének illetően ábrázolása Hathorral való kapcsolatára utal, az istennőt ugyanis gyakran tehénként vagy tehénfejjel ábrázolták.

(6) Hangsúlyozott szemöldök. A kísértő szemöldöke duplasoros vagy megvastagított szemöldök, és érdekesség, hogy Bész sem csak szimpla, hanem gyakran többsoros szemöldökkel ábrázolták (I.4/1, I.4/3–5, I.4/8, I.4/12, I.4/14, I.4/17).

A test ábrázolása

(1) Zöld szín és sötét foltos kültakaró. A zöld vagy zöldeskék szín az ördögöknél nem szokványos elem, ezt a többi korabeli zsoldároskönyv kísértés-jeleneteinek elemzése is megmutatta. Ezek közül a zsoldároskönyvek közül tehát a *Winchester Psalter* az egyetlen, ahol zöld színű ördöggel találkozhatunk. A *Winchester Psalter* illuminációjában rendre látunk zöld ördögöket, de a zöld szín használata nem kizárólagos, hiszen több jeleneten is szürke, barna és szürkésbarna ördögök szerepelnek. Ha összevetjük ezt a zöld színt Bézssel, azonnal eszünkbe juthat az egyik legjellegzetesebb tárgycsoport, amin ábrázolták: kis fajanszamuletek, függők, díszítőelemek, amelyek zöldeskék, zöld, kék, vörös, ill. barna fajanszból készültek (I.4/3–5, I.4/17–18, zöld és kék fajanszok), és amelyek időnként fekete, barnás vagy élénksárga díszítést kaptak. Bész mint a várandós és kisgyermekes anyák védelmezője, ebben a szerepében kifejezetten gyakran fordul elő zöldes fajanszamuleteken.³⁵ Ennek a tárgycsoportnak további jellegzetessége, hogy Bész fajansztestét kisebb vagy nagyobb, lazán vagy sűrűn rendezett, fekete pöttyök borítják (2. kép, I.4/3–4).³⁶ A pöttyös díszítés azonban nem korlátozódik a fajansz Bészre, a sötét színű Bészek például aranyszínű pöttyöket kaphatnak (3. kép, I.4/1, I.4/13–15). Ha megnézzük a *Winchester Psalter* első kísértés-jelenetén (2. táblázat, I.3/1a) az ördög testét, láthatjuk, hogy őt is fekete, ovális pöttyök fedik. Sőt, szürke-fekete mintát láthatunk a második ördögön, és az alsó regiszteren ábrázolt ördögön is (I.3/1b–c). Az utóbbi ördög foltjai mintha hegyesebb, falevélhez hasonló, csúcsos végződésűek lennének. A kültakaró illetően díszítésével találkozhatunk a *Winchester Psalter* többi jelenetének néhány ördögábrázolásán is (I.3/2, I.3/3a–b, I.3/4). Ha a csúcsos végű mintával kapcsolatban kételyeink merülnének fel, hiszen Bész nem ez utóbbi típusú foltok fedték, ezek pedig feltehetően inkább a szőr jelölését szolgálták, akkor nézzük meg a 3. táblázat, I.4/5-ös fajansz Bész oroszlánnal, emberekkel és majmokkal. Itt egyértelműen a szőrtakaró jelölésével találkozunk, csúcsos végű mintázat formájában. Az újbírodalmi és III. Átmeneti kori Bészek után egy későkori mészkő-reliefen ábrázolt darabon is a kültakaróra utaló festéknyomok maradványai vehetők ki (I.4/6).

(2) Ruházat: rövid felsőrész és szaggatott hatású szoknya. Bár Bész gyakran látható meztelenül, ha alaposabban elmélyedünk az ábrázolásai között, láthatjuk, hogy valójában kiterjedt ruhatárral rendelkezett (ebből kis ízelítőt adnak a jelen írásban szereplő hivatkozások is; öv: I.4/2, szoknya és öv: I.4/1, I.4/7–9, I.4/13, egész testet fedő ruha: I.4/11–12, melldísz: I.4/15, I.4/18). Leggyakrabban viselt ruhadarabjai a szoknya és az öv. A *Winchester Psalter* első kísértője is szoknyát visel, olyat, mint ami növényi levelekből készült (ez megmagyarázhatja az alsó rész kialakítását), vagy szaggatott szövetből. A szoknya az ördög bőrszínétől eltérő színben kezdődik, majd sötétebb zöldbe megy át. A mintázata megegyezik az ördög testét

³⁵ J. Bulté: *Talismans égyptiens d'heureuse maternité. «Faïence» bleu vert à pois foncés*, Paris (1991); J. Bulté: *Iconographie originale d'un Bès «nourricier» inédit: illustration d'une malediction obscène*. *RdE* 52 (2001) 57–67.

³⁶ A pöttyök jelentése egyelőre nem tisztázott kielégítően.

fedő, ám kisebb méretű foltokkal. A szoknya felső részén vajszerű, övszerű karima fut körbe. Megállapíthatjuk, hogy bár a vizsgált ördög és Bész is visel szoknyát, ezek nem hasonlítanak egymásra.³⁷ Vállán és mellén egy rövid, kapucnis ruhadarabot visel. A felsőrész talán olyan, mint az *I.4/15–16-on* és az *I.4/18-on* látható ruhadarab és pektorálé, ám nem azonos velük, mert a *Winchester Psalter*-beli ördög felsőtestét fedő darabnak kapucnija is van.

(3) Állatmancsok. Az első ördög lábfeje és felső végtagjainak mancsa állati eredetű. Lábfeje kutyszerű, mancsa pedig leginkább a ragadozó madarak ujjait és az azokból eredő karmokat idézi. A zsoldároskönyv többi ördögét is megvizsgálva azonban találkozhatunk madárlábbal és többféle patával is, a felső végtagok mancsainak helyén pedig emberkezek is láthatók. A képeken ábrázolt Bészek mancsa és lábfeje inkább emberi, ezért itt nem beszélhetünk átvételről.

(4) Oroszlánfarok. Az első kísértőt bojtos farokkal ábrázolták, amely leginkább az orosz-lánfarokhoz hasonlít. Hosszú, párducszerű farok Bészen is gyakran megjelenik (*I.4/1, I.4/5, I.4/7–9, I.4/13, I.4/17*).

B. Megfeleltetés a kódex többi ördögének képi elemeivel

Bár az azonosítás az első kísértő esetén látszik egyértelműnek, Bész hatásai a zsoldároskönyv néhány későbbi ördögén is nyomokban felfedezhetők, leginkább a kísértés többi epizódjának ördögein, vagy kevésbé például az Utolsó Ítélet elemzett jelenetein is. Az első kép (*2. táblázat, I.3/3a*) mozgalmas jelenetének ördögei hasonló elrendezésben jelennek meg, mint a háromszor egymás mellett ábrázolt Bész-alakok, ahol tánc közben, többféle mozgásban láthatjuk az istenséget (*3. táblázat, I.4/13*). Ugyanitt (*2. táblázat, I.3/3a*) a bal oldali és a középső ördög Bész szoknyájához hasonlót visel. A harmadik ördög hajkoronája, és annak megkülönböztetett színezése is Bész vonásait idézik. A folio alsó képén (*I.3/3b*), balra látható ördög a négy szarvval Bész papiruszkoronáját juttatja eszünkbe, az üstök és a szakáll színezése, különösen az utóbbi ábrázata talán ismét az egyiptomi előképet idézik, akárcsak a hangsúlyozott és dupla vonalas szemöldök.

Az Újbirodalomtól kezdve Bészt szárnyakkal is ábrázolják (*3. táblázat, I.4/9*). A zsoldároskönyv több ördöge (*2. táblázat, I.3/1c, I.3/3a–b*) is szárnyakat visel. Ez azonban gyakori jelenség a többi korabeli kísértőnél is (*1. táblázat, I.2/1, I.2/2a–c, I.2/5, I.2/6b–c, I.2/7b–c, I.2/9c, I.2/12a–c*), akárcsak a hosszú, bojtos farok (*2. táblázat, I.3/1a–c, I.3/2, I.3/3a–b, I.3/4, 1. táblázat, I.2/6b, I.2/12b, I.2/12d*). Megállapíthatjuk tehát, hogy noha ezek a jellemzők Bésznek is sajátjai, nem tőle származnak, hanem a korszak ördögábrázolásának megszokott elemei.

Ha összeadjuk a fentebb áttekintett ikonográfiai elemeket, világossá válik, mi teszi egyedülállóvá a *Winchester Psalter* első kísértőjét, egyben a zsoldároskönyv első ördögét. Az első ördög ikonográfiai jellegzetességei az egyiptomi Bész ábrázolását idézik, a tény pedig, hogy a vonások *együttesen* jelennek meg, és ilyen pontosan követik Bész alakjának részleteit, közvetlen átvételre utal. Néhány Bész-jellegzetesség ugyan a kódex többi ördögén is megjelenik, de nem ilyen kombinációban, ami Bész a kísértés-jelenet, azon belül is az első kísértés ördöge

³⁷ Én egyetlen olyan ábrázolást ismerek, amelyen Bész ehhez hasonló szaggatott szoknyát visel, az ún. „*Pantheon*”-tál, BM N. 65 egyik jelenete: R. D. Barnett: *The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians. Iraq* 2 (1935) 203, fig. 7.; https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_N-65, ám a jelenet nagyon töredékes, így nem biztos, hogy a két szoknya a részletekben is megegyezik.

mögötti különleges képzettársítást jelzi. Ha visszaemlékszünk az előző fejezet elemzésére, megállapíthatjuk, hogy a korabeli kódexek ördögábrázolásai között nem voltak olyanok, amelyek egyértelműen a winchesteri ördögöt idézik. Ez a *Winchester Psalter* és Bész egyedülálló kapcsolatát mutatja.

II. MAGYARÁZAT

1. Három kérdés egy válaszáért

Ahhoz, hogy megtudjuk, mit is keresett az ókori egyiptomi Bész egy középkori angliai zsolttároskönyvben, három kérdésre kell megtalálnunk a választ. *Az első, hogy honnan ismerte a kódex készítője Bészt?* Az, hogy az első ördög ábrázolása ennyire részletekbe menően és ilyen pontosan követi Bész jellegzetességeit, nem közvetett átvételre, hanem közvetlen átvételre utal. Ez pedig azt valószínűsíti, hogy volt a mester környezetében egy Bészt ábrázoló tárgy, amiről a kódex kísértőjét mintázta. De hogyan lehetséges ez? Hol volt ez a tárgy? Hogyan került Angliába? Mi történt vele később? Milyen tárgytípust keresünk egyáltalán? Mi a különleges kapcsolat magyarázata Bész és a *Winchester Psalter* között? *A második kérdés, hogy milyen ismeretekkel rendelkezett a mester Bészről?* Tudta, hogy kicsoda Bész? Tudta, honnan jön? Ismerte a funkcióit? Mennyire volt tisztában Bész fáraókorai és késő antik sajátosságaival, és hogy miként kapcsolódhatott össze akár ikonográfiailag, akár funkcióját tekintve a zoltárral, amelyet Jézus második kísértésekor idéz az ördög? Ha voltak erről ismeretei, miért nem a második ördög megformálásához használta fel Bészt? *A harmadik kérdés, hogy miért éppen Bészre volt szükség az első kísértés ördögének megformálásához?* Mit látott meg benne a festő, ami miatt kiválasztotta, ami alkalmassá tette erre a feladatra? Mit keresett a mester? Miben rejlik az egyedi kapcsolat Bész és az első kísértés-jelenet között? A továbbiakban erre a három fő kérdésre keresem a választ.

2. Henry of Blois műgyűjtő tevékenysége

Ahhoz, hogy megtudjuk, hol találkozhatott a mester Bész alakjával, meg kell ismernünk Henry of Blois-t, a zsolttároskönyv feltételezett készítettőjét. Henry of Blois (1096 k. – 1171), I. (Hódító) Vilmos unokájának kalandos életét a jelen írás keretei között nincs lehetőségem részletekbe menően bemutatni. Nem mindennapi egyéniségét sejteti az, amit a korabeli források árulnak el nekünk, amelyekből lássunk most néhány szemelvényt: felerésztt szerzetes, felerésztt lovag,³⁸ céltudatos ember,³⁹ akivel számolni kell,⁴⁰ és aki ékesszólásban kivételes képességekkel megáldott⁴¹ – avagy olyan, aki a nyelvével két nemzetet is képes megrontani,⁴²

³⁸ Huntingdon: *Historia Anglorum*, 611 – E. King: Blois, Henry de. In: B. Harrison – H. C. G. Matthew (eds.): *Oxford Dictionary of National Biography Vol. 6*. Oxford – New York (2004) 239.

³⁹ William of Malmesbury – King: *i. m.* (39. j.) 240.

⁴⁰ Knowles, *Episcopal Colleagues*, 37, *Gesta Stephani*, xxxviii, 119 – J. West: A Taste for the Antique? Henry of Blois and the Arts. In: C. P. Lewis (ed.): *Proceedings of the Battle Conference 2006*. Woodbridge (2007) 213.

⁴¹ Egyik plakettjének felirata ékesszólásban Cicero elé helyezi – King: *i. m.* (39. j.) 240.

⁴² III. Jenő pápa mondta róla állítólag – King: *i. m.* (39. j.) 240.

Winchester vén csábítója,⁴³ aki a Sátán előtt jár,⁴⁴ Cluny legnagyobb jótévője,⁴⁵ aki bőkezűen osztogatja javait az egyháznak és a szegényeknek,⁴⁶ és aki szívén viseli a szent érdekek érvényesülését és a szent helyek felékesítését⁴⁷ – milyen szerencsések Glastonbury szerzetesei, hogy ő az apátjuk!⁴⁸ Henry of Blois, a Clunyben nevelkedett pap, királycsináló,⁴⁹ Glastonbury apátja, Winchester püspöke meghatározó alak volt az angol nagypolitikában a XII. század második harmadában. Királyi sarjként, majd püspökként mind anyagi tőkét, mind kapcsolatait tekintve óriási erőforrásokkal rendelkezett – ezeket pedig tehetsége révén tovább építette, kamatoztatta és ki is használta.⁵⁰ Felékesítette templomait:⁵¹ nagyvonalúságáról egy 63 tételes winchesteri ajándéklista, valamint egy clunyi és egy glastonburyi lista is tanúskodik.⁵² Maga is lelkes műgyűjtőnek számított,⁵³ római műkincsvásárlásáról – némi gúnnal füszerelve – John of Salisbury tudósít.⁵⁴ Érdekes, hogy Henry of Blois mivel indokolja a vásárlást: elejét akarta venni annak, hogy a rómaiak a szobrokhoz köthető kultuszt gyakorolják.⁵⁵ John of Salisbury idOLOKNAK nevezi ezeket az alkotásokat (korábban: „*veteres statuas*”). Ezek között a műkincsek között úgy tűnik, több régi darab is volt,⁵⁶ amelyek közül egy antik *cameo* feltűnik a winchesteri ajándéklistán.⁵⁷ Ugyanitt Edmund Bishop egy ezüstserleget⁵⁸ is antiknak valószínűsít. Jeffrey West további néhány antik (szobor?)töredéket említ meg a Wolvesey Palotából.⁵⁹ Edmund Bishop azonosít két aranygyűrűt is,⁶⁰ az egyik egy apostoli gyűrű, a másik-

⁴³ „*Seducator ille vetus Wintoniensis*” – Bernard of Clairvaux, *Ad Lucium papam*, 482 12. sor – West: *i. m.* (41. j.) 222. A sor élénkebb fordítása Scott Jamesnél található (*Letters of St. Bernard*, 276), amelyet West kommentál – West: *i. m.* (41. j.) 222–224.

⁴⁴ Bernard, *Ad Lucium papam*, 481, James, *Letters of St. Bernard*, 276 – West: *i. m.* (41. j.) 224.

⁴⁵ *Chronicon Cluniacense, Recueil des historiens de la France*, XIV, 397–398 – E. Bishop: Gifts of Bishop Henry of Blois, Abbat of Glastonbury, to Winchester Cathedral. In: E. Bishop (ed.): *Liturgica Historica: Papers on the Liturgy and Religious Life of the Western Church*. Oxford (1918) 396.

⁴⁶ *Mon. Germ.* SS VI, 520 – Bishop: *i. m.* (46. j.) 397.

⁴⁷ *Ann. Winch.*, 60 – Bishop: *i. m.* (46. j.) 397.

⁴⁸ William of Malmesbury, *De Antiquitate*, 166–167 – N. E. Stacy: Henry of Blois and the Lordship of Glastonbury. *EHR* 114/455 (1999) 22.

⁴⁹ Az ő (szervezői és később katonai) segítségével jutott trónra és tartotta meg trónját fivére, István (1135–1154) – King: *i. m.* (39. j.) 238.

⁵⁰ Birtokszerző tevékenységét szemlélteti, ahogy Glastonburyt tette rendbe – Stacy: *i. m.* (49. j.), különösen 22. Óriási vagyonára a leghíresebb példa, hogy mikor a clunyi apátság anyagilag szűkölködött, egy évig fedezni tudta Cluny minden kiadását a *magánvagyonából*, úgy, hogy közben rendbe tudta szedni az apátság pénzügyeit is – Bishop: *i. m.* (46. j.) 396; King: *i. m.* (39. j.) 240.

⁵¹ Vagy éppen elkobozta tárgyait, mint ahogy Hyde esetében történt – K. E. Haney: The Provenance of the Psalter of Henry of Blois. *Manuscripta* 24/1 (1980) 43.

⁵² Bishop: *i. m.* (46. j.) 398–401; West: *i. m.* (41. j.) 229.

⁵³ West: *i. m.* (41. j.); E. Panofsky: *Renaissance and Resuscitations in Western Art*. Stockholm (1960) 72.

⁵⁴ M. Chibnall: *The Historia Pontificalis of John of Salisbury*. Oxford – New York (2002) 79–80.

⁵⁵ „(...) *ipsum hac industria Romanis subtraxisse deos suos ne possent (ad quod proni uidebantur) eis ueteres ceremonias exhibere qui iam per innotam et innotam et radicam auariciam spiritualiter idolis seruiebant*” – John of Salisbury, *Historia Pontificalis* – Chibnall: *i. m.* (55. j.) 80.

⁵⁶ A szöveg szerint „*veteres statuas*” – Chibnall: *i. m.* (55. j.) 79–80; de West szerint nem minden tárgy tekinthető antiknak attól, hogy réginek minősítették – West: *i. m.* (41. j.) 216. Ez logikus, ám magam nem értem, hogy a „*veteres statuas*”-nak miért kellene klasszikus értelemben antiknak lennie egyáltalán. Miért korlátozzuk a csoportot? Miért ne lehetek volna ezek között ókori keleti tárgyak is?

⁵⁷ Add MS 29436 ff. 46–48 – Bishop: *i. m.* (46. j.) 397–401. Bishop szerint öt darab jött Rómából, ezek közül egyet illet „*antik*” szóhasználat.

⁵⁸ „*Calix argenteus cum ansulis sine patena*” – 21-es számú a listán – Bishop: *i. m.* (46. j.) 400.

⁵⁹ West: *i. m.* (41. j.) 217.

⁶⁰ Bishop: *i. m.* (46. j.) 399: 12.

ról pedig az derül ki, hogy korábban I. Szilveszter pápához tartozott, Szent Péter és Szent Pál hajszálát rejtette, és valószínűleg a korai IV. századra datálható.⁶¹ West azt a rejtélyes tárgyat is antiknak tartja, amely egy Henry of Blois és Cluny közti kölcsönszerződésben szerepel („*constantinus argenteus*”).⁶² Személyes pecsétje nem maradt fent, lenyomata azonban igen, ami alapján az is antik darab, egy gemma lehetett, talán Ízisz és Szerápisz ábrázolásával.⁶³ Összesen tehát hét olyan tárgya bizonyosan volt Henry of Blois-nak, ami ókori eredetűnek tekinthető,⁶⁴ és egy részük az említett római vásárlásból származott.

A római vásárlás azonban csak az egyik alkalom lehetett, hogy műgyűjtő kedvtelésének hódoljon. Ha ókori műkincsekre vágyott, az első (1096–1099) és második kereszties hadjárat (1147–1150) keleti kereskedelmet fellendítő hatásai is a segítségére voltak.⁶⁵ A zoltárkönyv díszítésében Francis Wormald és Kristine E. Haney is keleti vonásokat talált⁶⁶ és Francis Wormald a Sínai-félszigeti Szent Katalin kolostorral fedezett fel közvetlen kapcsolatot, amelyet a püspök kiterjedt kapcsolati hálóját tekintve könnyen elképzelhetőnek tartott.⁶⁷

3. A mester ismeretei

Mit tudhatott a mester Bészről? Mennyire volt tisztában azzal a több évezredes történettel, ami a szobor alakja mögött rejlik? Láttá-e már korábban is valamilyen formában? Mit tudhattak Bészről a XII. század derekán akár Egyiptomban, akár Angliában? Csupa olyan kérdés, amelyet nehéz megválaszolni. Napjainkban is, több évszázadnyi kutatással a hátunk mögött, rengeteg a kérdés Bessel kapcsolatban. Hogy mit tudhattak róla a XII. századi Angliában, lehetetlen megmondani. Éppen ezért úgy válik megfoghatóbbá a kérdés, ha inkább azt keressük, mit *kell*et tudnia a mesternek ahhoz, hogy Bész modellé váljon a kódex illuminációjában. Három dolog van, amivel bizonyosan tisztában volt, mikor meglátta a műkincset Henry of Blois gyűjteményében: (1) ősi alakról van szó, (2) Keletről jön, és (3) egy pogány istenséget ábrázol.

⁶¹ West: *i. m.* (41. j.) 224.

⁶² West: *i. m.* (41. j.) 225–226.

⁶³ W. de G. Birch: *Catalogue of Seals in the Department of Manuscripts in the British Museum Vol. 1*. London (1887) 352: 2241; J. H. Bloom: *English Seals*. London (1906) 113; West: *i. m.* (41. j.) 226–228; Winchester College: *Charter of Henry of Blois, c. 1140 [WCM 10629]*, <http://winchestercollections.co.uk/collection/charter-of-henry-of-blois-c-1140/>. Birch nem közöl képet, Bloom rajza alapján az alakok kevésbé jól láthatók, de jobban kivethetők a Winchester College oldalán (4. kép, a hivatalos pecsét lenyomatának hátoldalán). A lenyomat alapján a gemmát a weboldal is a római korra teszi és friss irodalomlistát is közöl.

⁶⁴ West a winchesteri ajándéklista további 4 darabját is azonosítja, és a 70-es lábjegyzetben egy olyan jövőbeli írására tesz utalást, amelyben azt ígéri, bemutatja a művészettörténeti evidenciát – West: *i. m.* (41. j.) 224 – ennek a munkájának mindaddig nem bukkantam nyomára, ezért egyelőre nem tudom a tárgyakat a listámhoz adni.

⁶⁵ Az Európába tartó kereskedelmi útvonalak megváltozásáról és az itáliai városok közvetlen bekapcsolódásáról a keleti kereskedelembe lásd Day rövid összefoglalóját a 3. kereszties hadjáratról szóló írása elején – G. W. Day: *The Impact of the Third Crusade upon Trade with the Levant*. *IHR* 3/2 (1981) 159–161.

⁶⁶ Wormald: *i. m.* (2. j.) 87–90; Haney: *i. m.* (2. j.) 44, 71–72, 75.

⁶⁷ Wormald: *i. m.* (2. j.) 90; vö. H. A. Klein: *The So-Called Byzantine Diptych in the Winchester Psalter*, British Library, MS Cotton Nero C. IV. *Gesta* 37/1 (1998) 26–43; D. Jacoby: *Christian Pilgrimage to Sinai until the Late Fifteenth Century*. In: R. S. Nelson – K. M. Collins (eds.): *Holy Image, Hallowed Ground: Icons from Sinai*. Los Angeles (2006) 84.

Henry of Blois műkincseket gyűjtött, amelyek egy részét a Winchesteri Katedrálisnak ajándékozta. A püspöknek azonban kiterjedt kapcsolati hálója volt, amely az angol királytól több angliai egyházkerületen át, a francia Clunyn keresztül egészen Rómáig és a Pápaiig terjedt. Bár adományozott műkincseket Winchesternek, Glastonburynek és Clunynek,⁶⁸ nem tudhatjuk, hová adott még belőle, és pontosan kik és hogyan részesültek a vagyonából, amelyet oly bőkezűen osztott szét a halála előtt.⁶⁹ Így azt sem tudhatjuk, mi lett a tárgy sorsa.⁷⁰ Az egyetlen biztos pont, hogy a mester hozzáfért ehhez a darabhoz, és talán más darabokhoz is 1150 körül, amikor készítette a zoltároskönyvet. Henry of Blois maga is hozott keleti istenség-szobrokat Angliába, amint az ismertetett római vétele bizonyítja. Így a mesternek tudnia kellett, hogy egy ősi, egzotikus, keleti idolt tart a kezében.

Mindez azonban kevés ahhoz, hogy felfigyeljen rá a festő. Volt ugyanis még valami Bész alakjában – akár tudta a festő, akár nem, hogy pontosan kiről is van szó –, ami miatt rá esett a választása, mikor inspirációt keresett az első kísértés ördögének megformálásához. A mesternek ugyanis éppen erre a dologra volt szüksége.

4. Bész felhasználásának okai

Erwin Panofsky a „*principle of disjunction*”, illetve a „*law of disjunction*” fogalmak használatával írja le azt az alapelvet, amely mentén a középkori művészet átveszi és saját környezetébe illeszti a klasszikus művészet motívumait.⁷¹ Az átvétel során a motívum keresztény értelmezést (*interpretatio Christiana*) kap, és az új környezetben középkori szokásokat és külsőségeket vesz fel (például a ruházatot vagy fegyverzetet illetően).⁷² Panofsky hoz azonban két olyan példát is, ahol a művészeti szétválasztás elve nem érvényesül. Az első egy tárgytypus, mégpedig a vésett drágakövek és féldrágakövek csoportja, amelyek a középkorban (is) mágikus jelentést hordoztak, így motívumaik középkori *cameókra* másolva is meg tudták őrizni eredeti ikonográfiájukat és kialakításukat.⁷³ A második példa az olyan istenségek csoportja (különösen a pogány idolkok), amelyek a művészeti alkotás narratívájának szempontjából valamilyen fontos térséghez vagy helyhez kötődnek.⁷⁴ Rendszerint az ilyen idorból lesz a középkorban az idolk „*par excellence*”, amely valamely rossz tulajdonság vagy bűn mint olyan megtestesítőjévé válik.⁷⁵ Bész, a Keletről jött, ősi istenség – az *interpretatio Christiana* szerint bálvány – éppen megfelelő volt Krisztus antagonistikus ellentétének, az ördögnek a megformálásához.

A három ok mellett Bésznek volt egy olyan jellegzetessége is, amely már első látásra valószággal predesztinálta őt arra, hogy a pusztában megjelenő ördög modellje legyen. Az ördögöt a kereszténység ugyanis – a kígyó mellett – leginkább az oroszlánnal és a sárkánnyal azono-

⁶⁸ West: *i. m.* (41. j.) 229.

⁶⁹ Bishop: *i. m.* (46. j.) 397.

⁷⁰ Nagy érdeklődéssel várom Jeffrey West írását (lásd fentebb), mivel segíthet elindulni a kutatásban. Az Utószóban erre még kitérek.

⁷¹ Panofsky: *i. m.* (53. j.) 84–90.

⁷² Panofsky: *i. m.* (53. j.) 85–86.

⁷³ Panofsky: *i. m.* (53. j.) 87–88.

⁷⁴ Panofsky: *i. m.* (53. j.) 88–89.

⁷⁵ Panofsky: *i. m.* (53. j.) 89.

sította.⁷⁶ Bész külsejének oroszlán-jellegzetességei adhatták azt a pluszt, amely beemelte őt a zoltároskönyv programjába. A megfelelés olyannyira nyilvánvaló, hogy az is lehet, a püspök maga kérte a mestert a darab felhasználására, és a rendelkezésére bocsátotta a gyűjteményéből. Bész alakjának beépítése egyben személyre szabottá tette a zoltároskönyvet, egyértelművé téve a megbízó kilétét. Ez magyarázatot ad arra is, hogyan fért hozzá a kódex készítője Henry of Blois műkincséhez.

III. KONTEXTUS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

1. Bész beillesztése a zoltároskönyv programjába

A tanulmány II. részében arra kerestem a választ, hogy az ókori egyiptomi Bész miért tűnik fel a *Winchester Psalter*ben. Most azt fogom vizsgálni, *hogyan* illesztette be a mester Bészt a kódex programjába. Ehhez először a kísértés-jelenetet veszem szemügyre, azután elidőzök annál a miniatúránál, amellyel, mint látni fogjuk, válaszol a mester az első ördög szokatlan ábrázolására, és amellyel véglegesen beilleszti Bészt a zoltároskönyv jellegzetesen angliai programjába.

A. Az első kísértés

Láttuk, hogy négy oka is volt a mesternek arra, hogy felhasználja Bészt az ördög alakjának megújításához, mégpedig, hogy Bész egy ősi, keleti és pogány istenség volt, aki ráadásul oroszlán-jellegzetességekkel bírt, ahogy a kereszténység ördöge is. Az, hogy az oroszlán maga is a pusztához kötődik, ismeretes volt Szent Pál és Szent Antal életének epizódjaiból, amelyek írásos formái már a kereszténység angliai elterjedésének korai szakaszában megtalálhatóak voltak a térség kéziratai között (Szent Pál élete már a VIII. században nagy népszerűségnek örvendett Angliában, Szent Jeromos *Vita S. Pauli Primi Eremitae* című munkájából is).⁷⁷ Ez és az oroszlánszerű vonások segítették a mestert abban, hogy Bészt a kísértés kontextusába helyezze, hiszen Jézus a pusztában böjtöl, amikor megkísérti az ördög. De miért éppen az első

⁷⁶ B. Fischer: Conculcabis leonem et draconem: Eine deutungsgeschichtliche Studie zur Verwendung von Psalm 90 in der Quadragesima. *ZKTh* 80/3 (1958) 421–429; P. G. J. Post: Conculcabis leonem... Some Iconographic and Iconologic Notes on an Early Christian Terracotta-Lamp with an Anastasis Scene. *RACR* 58/1–2 (1982) 146–176; A. Quacquarelli: I riflessi di Ps 90 (91), 13 nell'età patristica. *VetChr* 11 (1974:1) 5–30; A. Quacquarelli: I riflessi di Ps 90 (91), 13 nell'età patristica. La liturgia. *VetChr* 11 (1974:2), 235–268 A. Quacquarelli: *Il leone e il drago nella simbolica dell'età patristica*. Bari (1975); a középkori Angliában pedig C. Di Sciacca: Feeding the Dragon: The Devouring Monster in Anglo-Saxon Eschatological Imagery. *Selim* 24 (2019) 53–104; K. M. Openshaw: The Battle between Christ and Satan in the Tiberius Psalter. *JWCI* 52 (1989) 14–33; K. M. Openshaw: The Symbolic Illustration of the Psalter: An Insular Tradition. *AM (Serie II)* 6/1 (1992) 41–60 (1992); K. M. Openshaw: Weapons in the Daily Battle. Images of the Conquest of Evil in the Early Medieval Psalter. *AB* 75/1 (1993) 18–38.

⁷⁷ Haney: *i. m.* (2. j.) 219–226. Fritz Saxl (The Ruthwell Cross. *JWCI* 6 [1943] 1–19) és Meyer Schapiro (The Religious Meaning of the Ruthwell Cross. *AB* 26/4 [1944] 232–245) próbálkozásai után Kristine E. Haney volt az, aki meg tudta magyarázni és ezzel megfejtette a Ruthwell Cross központi jelenetét, amelyen Krisztus a pusztai állatokkal látható.

kísértésben jelenik meg Bész, és nem a másodikban, a harmadikban, vagy mindháromban? *Miben rejlik az egyedüli kapcsolat Bész és az első kísértés-jelenet között?*

Ha visszaemlékszünk az angliai kódexek kísértés-jeleneteire, feltűnhet, hogy az ördög ábrázolása sehol sem volt annyira oroszlánszerű, mint a *Winchester Psalter*ben, ott is az első ördög ábrázolásában. Ez azt mutatja, hogy Angliában a keresztény ördög oroszlán meghatározottsága nem épült be a román stílusú kódexek kísértés-jeleneteinek ábrázolásába. Jézus viszont gyakran látható olyan ördögök társaságában, amelyek az oroszlán és más, pusztához köthető veszedelmes állat formáját veszik fel. Ez a különleges jelenettípus a korabeli zsoltóroskönyvek felosztása szerinti 90., mai Bibliánkban pedig a 91. zsolttár 13. verséhez kötődik: „*Eltaposod az oroszlánt és a viperát, eltiprod a fiatal oroszlánt és a tengeri szörnyet.*” A jelenet vizuális megjelenítése nagyon népszerű volt, és bár felfutása a Karoling-korszakhoz köthető, ikonográfiája egészen az ókorig nyúlik vissza.⁷⁸ A Jó és Rossz harcát ábrázolja, amelyben a fel-támadott Krisztus megtapossa a Sátánt és győzedelmeskedik fölötte. Ha megnézzük, milyen formában kerül be a motívum az *angliai kódexek* programjába, a következőt láthatjuk: miniatúraként is ábrázolják (4. táblázat, III.1/4–6, III.1/10–11), és iniciálé formájában is megjelenik (III.1/1–3, III.1/7–9), amikor a jelenet az O, B és Q betűket díszíti. A *zsoltóroskönyvek* programjában kétféle helyen találkozunk vele: a Q betű díszítéseként, minden esetben a 90. (91.) zsolttár iniciáléjában (III.1/1, III.1/8–9), illetve miniatúraként, szinte mindig a *Descensus Christi ad inferos* jelenetében (III.1/5–6, III.1/11). A 90. (91.) zsolttár azonban nemcsak a győzedelmes Krisztus leírásáról ismert. Ennek a zsolttárnak az előző verseit (11–12. vers) idézi az ördög, mikor megkísérti Jézust: „*Mert megparancsolja angyalainak, hogy vigyázzanak rád minden utadon, kézen fogva vezetnek téged, hogy meg ne üsd lábadat a kőben.*” A 90. (91.) zsolttár tehát nemcsak a győzedelmes Krisztushoz, hanem a Jézust megkísértő ördöghöz is kötődik: a *Descensus Christi ad inferos*-jelenetek összekötése az ördög megtiprásával az előbbi képi megjelenítése. De vajon látható-e a jelenet a kódexekben a kísértés ábrázolásában, és ha igen, milyen formában?

A kérdésre Henry of Blois második hazájában, Franciaország északi területein találjuk meg a választ.⁷⁹ Az 1000 körül – 1300 közötti időszakban három olyan francia kódexet találtam, amelyben a *Christus super aspidem* a kísértés-epizódok ikonográfiájába ágyazva jelenik meg (5. táblázat, III.2/1–3). Az első ábrázolás (III.2/1) egy zsoltóroskönyvben, az angliai példák közül már ismert környezetben, a 90. (91.) zsolttár kezdő Q betűjének díszítésében látható: a kép az első kísértést ábrázolja, amint az ördög kövekkel kínálja Jézust, Jézus lába alatt azonban egy-egy gyönyörűen megformált oroszlán és sárkány rajzolódik ki, hosszan a betű vonala alá nyúlva. A második példánkban (III.2/2) nem állapítható meg, hogy a kísértés mely epizódját ábrázolja a mester, és bár megjelenik sárkány a képen, Jézus nem tapos rajta, hanem jóval felette, egy szikla

⁷⁸ Fischer: *i. m.* (77. j.); Post: *i. m.* (77. j.); Quacquarelli: *i. m.* (77. j.); a középkori sírköveken és katedrálisokon B. Jakubowska: *Salve Me Ex Ore Leonis. ArHist* 12/23 (1991) 52–65; Angliában pedig Di Sciacca: *i. m.* (77. j.); Openshaw: *i. m.* (77. j.). Érdekesség, hogy az ikonográfia egyébként éppen Bészig vezethető vissza, a tudniillik a karoling *Christus super aspidem* / *Christus victor* / *Christus miles* ikonográfia a Hórusz-cippuszokból merített – H. Sternberg-el-Hotabi: *Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte der Horusstelen. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ägyptens im 1. Jahrtausend v. Chr. Teil I: Textband.* Wiesbaden (1999) 168–169, Abb. 117–118; reneszánsz kori másolat: 169–170; H. Sternberg-el-Hotabi: *Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte der Horusstelen. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ägyptens im 1. Jahrtausend v. Chr. Teil II: Materialsammlung.* Wiesbaden (1999) Taff. LVI, LXa–c.

⁷⁹ A zsoltóroskönyv csatornán túli művészeti elemeiről a Krisztus-jelenetek ábrázolásában lásd Haney: *i. m.* (2. j.) 29–35.

tetején áll. A harmadik ábrázolás (III.2/3) viszont ismét Jézus első megkísértését szemlélteti, ezúttal a Máté evangéliumának 4. fejezetét kezdő I betű díszítéseként (ez a fejezet meséli el a kísértés történetét, és Máté evangéliuma az, ami a legbővebben tudósít az eseményekről), az I betű pontjának körvonala pedig egy sárkányt mintáz meg. Két példánk tehát az első kísértéshez, és Jézushoz köti az ördög oroszlán és/vagy sárkány ábrázolását. Bár ez a kép Angliába nem kerül át, a *Winchester Psalter* kísértés-jelenetei között az oroszlánt mi is az első epizódban találjuk meg. A mester tehát nem emeli át a francia hagyomány győzedelmes Krisztus-képét az első kísértésbe, így az oroszlános jellegzetességek is egyértelműen és kizárólag a kísértő alakjában figyelhetők meg: nem Jézus, hanem az ördög ikonográfiáját újítja meg vele.⁸⁰

Mi lehet a magyarázata annak, hogy a francia példák és a *Winchester Psalter* is az első kísértéshez köti az ördög oroszlános formáját, akár mint önálló alak, akár mint a *Christus super aspidem* eleme? Hiszen a kísértés második epizódjában hangzik el a zsoldár két verse, amelyhez a 13. vers győzedelmes Krisztus ikonográfiája is köthető. Az ok Jézus és az ördög párharcának narratívájában, annak időrendjében és a hozzá tartozó magyarázatban rejlik. Jézus és az ördög a kísértés-jelenetben csap össze egymással először, és a küzdelem Jézus kereszthalálát követően fejeződik be, amikor alászáll a poklokra, béklyóba veri a pokol (kapujának) őrzőit és kiszabadítja az arra érdemeseket.⁸¹ Noha a kísértés történetében Jézus még halandó ember formájában van jelen, a francia kódexek felsorolt ábrázolásai előre mutatják a harc végkimenetelét: bár az ördög szüntelenül próbálkozik, nem győzhet, a küzdelem ugyanis az első pillanatban eldőlt.⁸² Ehhez kötődik, és ez jelenik meg a winchesteri mester ikonográfiai újításának elhelyezésében is, hogy csak az első kísértés játszódik a klasszikus értelemben vett pusztában, ahová az oroszlán is köthető. A második epizód Jeruzsálemben, a harmadik pedig egy olyan magaslatra viszi Jézust, ahonnan jól láthatóak a városok, így a mester az első kísértő alakjába vitte át Bész vonásait is. Az első kísértés ördöge Angliában más okból is kitüntetett szerepben volt, amit akkor érthetünk meg, ha jobban megvizsgáljuk a korabeli angliai zsoldároskönyvek felépítését és programját.

B. A válasz: *Descensus Christi ad inferos*

A francia kódexek ábrázolásához képest a Jó és Rossz harcának másféle megközelítését láthatjuk az angliai zsoldároskönyvek lapjain. Az angolszász korszaktól kezdve megfigyelhető egy, a szigetország kereszténységének sajátos vonásaihoz alkalmazkodó program kialakítása, úgy

⁸⁰ Vö. Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 26–29.

⁸¹ Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 18. Ez utóbbi, rendkívül közkedvelt kép írásos forrásairól Angliában lásd J. J. Campbell: *To Hell and Back: Latin Tradition and Literary Use of the “Descensus ad Inferos” in Old English.* *Viator* 13 (1982) 107–158; Di Sciaccia: *i. m.* (77. j.) 86–99; R. E. Finnegan: *Christ and Satan: A Critical Edition.* Waterloo (1977).

⁸² Vö. T. Söding: „Wenn ich mit dem Finger Gottes die Dämonen austreibe...” (Lk 11,20). Die Exorzismen im Rahmen der Basileia-Verkündigung Jesu. A. Lange – H. Lichtenberger – J. F. D. Römhald (Hrsg.): *Die Dämonen: Die Dämonologie Der Israelitisch-Jüdischen und Frühchristlichen Literatur Im Kontext Ihrer Umwelt = Demons.* Tübingen (2003) 519–549, különösen 534–546. Úgy gondolom, hogy mint stilisztikai elem, az ún. kicsinyítő tükör alkalmazásával van itt dolgunk, erről bővebben lásd pl. L. Dällenbach: *Intertextus és autotextus.* *Helikon* 12/1–2 (1996) 51–66; K. R. Ireland: *Dark Pit of the Past: Gide’s ‘mise en abyme’ and Natsume Söseki’s Mon.* *CLS* 20/1 (1983) 66–76; M. Ron: *The Restricted Abyss: Nine Problems in the Theory of Mise en Abyme.* *Poet. Today* 8/2 (1987) 417–438. Köszönöm Dr. Kroó Katalinnak, hogy tanulmányaim során megismertette velem a jelenséget.

gondolták ugyanis, hogy a zsoltároskönyv a mindennapi élet gonosz elleni küzdelmének hatékony fegyvere, és ez a tematika vált meghatározóvá az angliai psalteriumok programjában.⁸³ A Jó és a Rossz harcában itt nem csupán Jézus vesz részt, ugyanígy küzd a gonosz ellen Dávid is, aki Jézus ótestamentumi párjaként áll vele párhuzamban⁸⁴ (akár képileg is: 4. táblázat, III.1/7, ahol a gonosszal küzdve, egymás mellett láthatók a két B betű díszítésének jelenetein – ez a kódex is Winchesterben készült). Dávid gonosz elleni harcában az ördög Góliátként, a bárányokra támadó oroszlánként, valamint medve formájában jelenik meg. A Jó és Rossz küzdelmének kulcsjeleneteit a zsoltárok könyvének aktuális felosztásának megfelelően három, négy vagy több kép formájában, meghatározott helyeken találjuk.⁸⁵ Ilyen kulcsjelenetek voltak például Dávid és az oroszlán küzdelme, Dávid és Góliát párbaja, Jézus életéből pedig a kísértés-jelenet és az alászállás a poklokra.⁸⁶ Ha Jézus életét nézzük, a kódexek ördögábrázolásai olyan művészeti eszközökkel dolgoznak, amelyek Jézus és az ördög viszonyának változását is megjelölik: az első összecsapáskor, amelyben Jézus mint halandó ember vesz részt, az ördög megközelítőleg azonos magasságú vele (1. kép). A kereszthalál után Jézus, a Krisztus már az ördög fölé magasodik, és a termetükben való különbség nemcsak a testhelyzetük eltéréseinek köszönhető: Krisztus ugyanis Ádámnál, Évánál és a többi embernél is magasabb termetű, és úgy hajol le hozzájuk, mint a gyermekekhez⁸⁷ (2. kép, vö. 6. táblázat, III.3/1–4, III.3/7–8, és a III.3/9-en is sokkal magasabb). A termet növekedése egyúttal Jézus, a feltámadott Krisztus hatalmának növekedését is kifejezi. Ez a winchesteri zsoltároskönyvek programjának jellegzetes megoldása a Jó és Rossz küzdelmének végső szakaszának bemutatására.⁸⁸ A mester kivételes tehetsége viszont abban is megmutatkozik, hogy nemcsak a megszokott módon, a méretarányok megváltoztatásával reflektál a kísértés-jelenetre, hanem az ördögök alakjának megformálásával is, akik nemcsak termetükben mennek össze, hanem megjelenésükben is: olyanok, mint az oroszlán- vagy macskakölykök,⁸⁹ válaszolva az első kísértés oroszlános ördögének alakjára és hatalmának elvesztésére. Ez a jelenetek közötti párbeszéd a másik winchesteri zsoltároskönyvet, a *Tiberius Psaltert* idézi, ahol ugyanígy egymásra mutat a kísértő és az alászállás-jelenet ördögalkajának kidolgozása.⁹⁰ Összehasonlításképpen a 6. táblázatban gyűjtöttem össze azokat az 1050–1200 között készített angliai kódexeket, amelyekben a kísértés-jelenet és a *Descensus Christi ad inferos* illuminációja együtt szerepel, és ha alaposan megnézzük a két színt, másutt nincs olyan gazdag diskurzus a megnevezett ördögalkakok között, mint a winchesteri psalteriumok két jelenetén.⁹¹ A mester tehát a helyi

⁸³ Openshaw: *i. m.* (77. j., 1992); Openshaw: *i. m.* (77. j., 1993).

⁸⁴ C. V. Leroquais: *Les psautier manuscrits latins des bibliothèques publiques de France. Tome 1.* Macon (1940) lxxvii–lxxxix; Angliában: Openshaw: *i. m.* (77. j., 1992) 45–46; Openshaw: *i. m.* (77. j., 1993) 19–21.

⁸⁵ Leroquais: *i. m.* (85. j.) xcii–xcviii: 2–5. rendszer; Haney: *i. m.* (2. j.) 6 a *Winchester Psalter*re vonatkozóan; Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 15; Openshaw: *i. m.* (77. j., 1992) 41.

⁸⁶ Openshaw: *i. m.* (77. j., 1993) 34. Az alászállás feldolgozásairól különösen Di Sciacca: *i. m.* (77. j.), A. D. Kartsonis: *Anastasis: The Making of an Image.* Princeton (1986); Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 19–22; Openshaw: *i. m.* (77. j., 1993) 22–23; Post: *i. m.* (77. j.) 166–176; G. D. Schmidt: *The Iconography of the Mouth of Hell: Eighth-Century Britain to the Fifteenth Century.* Selinsgrove & London (1995).

⁸⁷ Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 21.

⁸⁸ Vö. Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 23: Szent Mihály és az ördög harcának jelenete a *Tiberius Psalter*ben.

⁸⁹ Bár Haney: *i. m.* (2. j.) 118 szerint medveszerűek.

⁹⁰ Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 19.

⁹¹ Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 23–24.

művészeti hagyományokkal tökéletes összhangban illesztette be Bészt a zsoldároscopy programjába, és abban, ahogy a 24. folio rectóján kiscicává szelídíti a veszedelmes oroszlánt, ismét megcsillogtatja virtuozitását.

2. Mit *nem* használt fel a mester, és miért?

Az I. rész 4. fejezetében, az ikonográfiai elemek megfeleltetések sorra vettem az első ördög ábrázolásának jellegzetességeit. De melyek azok a vonások, amelyek Bész jellegzetességei, de mégsem kerültek bele az ördög ábrázolásába? Ezek (1) a törpékre jellemző testarányok, és (2) a görbe, kifelé fordított láb (*jambes arquées*). Nézzük meg most ezeket az elemeket!

(1) Törpékre jellemző testarányok (nagy fej, rövid végtagok, pocak). Bár tudjuk, hogy Bészt nem kizárólag törpeként ábrázolták, hanem átlagos magasságú ember testarányaival rendelkező istenségként is, ókori népszerűségéhez nagyban hozzájárult törpe ábrázata. Nem tudhatjuk pontosan, milyen tárgyról formázta az ördögöt a mester, de jóval nagyobb az esély arra, hogy egy törpe volt az előkép, mint hogy az átlagos testarányokkal rendelkező Bész, hiszen Bész törpe-ábrázolása jóval népszerűbb volt, könnyebben lehetett hozzájutni és több példányban is maradt fenn. A törpe-Bészt gyakran rövid végtagokkal és nagy pocakkal láthatjuk, ennek viszont nyoma sincs az ördögünkön, aki karcsú, végtagjai pedig kecsesek és hosszúak. Ne feledjük, hogy a kódexelemzések során láthattunk pocakos ördögöket (1. táblázat, I.2/9a, I.2/11, I.2/12a, I.2/12c–d, I.2/13b), a mi mesterünk azonban más testalkatot választott.

(2) Görbe, kifelé fordított láb (*jambes arquées*). Bészt rendkívül gyakran ábrázolják terpeszállásban, behajlított, kifelé fordított térdekkal és esetleg kifelé néző lábfejjel is. Ez valószínűleg egy tánc lépés lehetett, amely Bészt mint démonúzózt jeleníti meg.⁹² Az első ördög nem ilyen lábtartásban látható.

Mi lehet az oka, hogy ezeket az elemeket nem vette át a mester? Valószínűleg az, hogy nem volt rájuk szüksége. Az ördög ábrázolásának felfrissítéséhez olyan elemeket keresett, amelyek beilleszthetők az általa ismert ördögábrázolások típusaiba, és az oroszlános jellegzetesség, mint fentebb láthattuk, tökéletesen beleillett ezekbe. Ha az ördögöt törpévé varázsolja, hogy lehetett volna Jézus kihívója? A zsoldároscopyok angliai hagyományai szerint az illuminátornak olyan ördögére volt szüksége, ami azonos természetű Jézussal, hiszen a magassággal mint művészeti eszközzel tudta az alany hatalmát is kifejezni. Ezek az arányok változnak meg Jézus kereszthalálával és feltámadásával, amelyek után Krisztus könnyedén a kiscicává összezsugorodott ördögök fölé magasodik, mikor alászáll a poklokra (2. táblázat, I.3/2). A görbe láb – az átvétel után nem mint tánc lépés, hanem információk híján inkább mint testi hiba – ehhez hasonlóan csak az ördög hatalmát csökkentette volna egy olyan jeleneten, ahol ez nem cél.

Ha a festő Bész minden jellegzetességét hozzáadja az ördög ábrázolásához, azt is kockáztatja, hogy a korabeli közönség nem ismeri fel az ördögöt. Az alakot tehát a winchesteri ábrázolási konvenciókkal összhangban és az angliai zsoldároscopyok programjába illeszkedve kellett megújítania, hogy kísérlete a kívánt hatást érje el, és ne elhibázott próbálkozás le-

⁹² A. Nagy: *Jambes arquées. The African Dwarf as the Source of Inspiration of Huwawa and Bes*. K. Endreffy – A. Gulyás (Eds.): *Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists, 31 August – 2 September 2006, Budapest*. Budapest (2007) 299–310; Nagy A.: *Jambes arquées. Huwawa és Bész közös inspirációs forrása, az afrikai törpe*. *AntTan* 51 (2007) 289–298.

gyen.⁹³ A mester bravúrja abban mutatkozik meg, hogy nemcsak ügyesen, az arányok között egyensúlyozva, hanem jó szemmel és okosan emeli át azokat az elemeket Bész ábrázolásából, melyekkel anélkül tudja felfrissíteni az ördög alakját, hogy felismerhetetlenné vagy furcsává tenné azt. Minderre pedig a későbbi, az angliai zsolotároskönyvek programjában meghatározó másik kulcsjelenet, a *Descensus Christi ad inferos* ördögeinek megformálásában is újítón és ritka ügyességgel reagál.

Emlékezzünk most vissza, mit is olvastunk Panofskytól a motívumok átvételéről a középkori művészetben fentebb,⁹⁴ a II. rész 4. fejezetében, és vessük össze Bész átvételével. A *Winchester Psalter* Bész-ördöge egyesíti magában az ókori egyiptomi és a középkori winchesteri ikonográfiai elemek legfontosabbjait úgy, hogy a vonások harmóniában vannak egymással, és az új alakban mindkét entitás egyszerre ismerhető fel. Bész a fej és a kültakaró ábrázolásában manifesztálódik, és a pusztai környezet vonzza be, az ördög pedig a ruházat, testalkat, kezek és lábak winchesteri tradícióját képviselve jelenik meg, a beszédhelyzet minden elemét megőrizve. A középkorban Bész mindenképpen idol, egy pogány, ősi, keleti istenség volt, akit oroszlán jellege a pusztához köt, és aki eredeti formájában még kifejezőbb lehetett volna a gonosz mint olyan megformálásában, mégsem ezt látjuk. Az új ábrázolás a „*principle of disjunction*” és az *interpretatio Christiana* mintaszerű példája, benne egy csavarral: az átvétel során a festő nemcsak új külső jellegzetességeket ad az előképnek, hanem ellentétes értelmet is. Nem egyszerűen megváltoztatja az identitását, hanem éppen az ellenkezőjére fordítja azt: egy jótévő démonúzóbból, aki eredeti környezetében az egyik legfőbb mentsvár volt a pusztai állatok veszedelme ellen, a pusztai gonosszá, démonná, a legfőbb rosszá változtatja. Így emeli be a mester Bészt a *Winchester Psalter*-be, hogy ott szunnyadjon évszázadokon át addig, amíg fel nem ismerik, és el nem mesélik az ő történetét.

3. Következtetések

A *Winchester Psalter* első ördöge, a kísértés-jelenet, a kódex ördögökhöz köthető miniatúrái és a korabeli angliai kódexek hasonló jeleneteinek vizsgálata után az alábbi megállapításokat tehetjük:

(1) A *Winchester Psalter* első ördögéhez hasonló példánnyal a szemrevételezett kódexanyagban nem találoztunk.

(2) A kódexben az ördögtől mint kísértőtől eltérő, egyszerűbb és összetettebb vonásokat mutató ördögöket is találtunk, amelyek fizikai jellegzetességei gyakran ismétlődtek. Egyikük sem ismételte meg azonban az összes jellegzetességet egyszerre, és a kinyújtott nyelv is csak az első ördög ábrázolásán jelent meg.

(3) Az első ördög ikonográfiai jellemzői közül a frontális ábrázolás, a kiöltött nyelv, a koronaszerűen magasba meredő, fürtös, vörös oroszlánsörény és oroszlánszakáll, a szarvak, a tehénfűl, a hangsúlyozott szemöldök, valamint a zöld szín és a sötét foltos kültakaró, az állatmancsok és az oroszlánfarok az ókori egyiptomi Bész istenség ábrázolását idézik, a tény

⁹³ A másik winchesteri zsolotároskönyv, a *Tiberius Psalter* kísértés-jelenetében Jézus ikonográfiájának megújítása a *Christus miles* áttemelésével nem volt ilyen ügyes, a művészeti megoldás technikai kivitelezése miatt – Openshaw: *i. m.* (77. j., 1989) 26–29.

⁹⁴ Panofsky: *i. m.* (53. j.) 84–90.

pedig, hogy a vonások *együttesen* jelennek meg és ilyen pontosan követik Bész alakjának részleteit, közvetlen átvételre utal.

(4) Az, hogy a Bész-jellegzetességek nem ismétlődnek meg együtt a kódex többi ördögén, Bész és az első kísértés ördöge mögötti különleges képzetársításra utal.

(5) Az, hogy a korabeli kódexek ördögábrázolásai között nem voltak olyanok, amelyek Bész-jellegzetességeket mutattak volna, Bész és a *Winchester Psalter* egyedülálló kapcsolatát jelzi.

(6) Az tette Bészt alkalmassá, hogy az ördög modelljévé váljon, hogy ősi, keleti, pogány istenség volt, aki oroszlán-jellegzetességekkel rendelkezett.

(7) A döbbenetes hasonlóság alapján okkal feltételezhetjük, hogy volt a mester környezetében egy Bészt ábrázoló tárgy, amiről a kódex kísértőjét mintázta.

(8) Henry of Blois-nak olyan műkincsgyűjteménye volt, amelyek között voltak ókori darabok is. Bész felhasználása ezért személyre szabottá tette a zsoltároskönyvet, egyértelművé téve a megbízó és tulajdonos kilétét.

(9) A kódex készítője nemcsak beemelte az idolt a kódex díszítőelemei közé, hanem átgondoltan, az angliai kódexek képi hagyományaival összhangban, a helyi hagyományokhoz alkalmazkodva, zseniális módon újította meg vele az ördög ikonográfiáját. Nem elszigetelt ábrázolás a kódex programjában: a Jó és Rossz küzdelmének egyik kulcsjelenetében használta fel, majd a *Descensus Christi ad inferos*-jelenetben reflektált rá.

(10) A festő nem vette át Bész minden jellegzetes ikonográfiai elemét, mert azzal felismerhetlenné tette volna az ördögöt és megsértette volna a helyi hagyományokat. Az új ábrázolás a „*principle of disjunction*” és az *interpretatio Christiana* mintaszerű példája, benne egy csavarral: a mester nem egyszerűen megváltoztatta, hanem tudatosan az ellentétére fordította Bész identitását.

Az első kísértő ábrázolásának elemei lehetővé teszik, hogy feltevést fogalmazzunk meg az ókori tárgy kinézetével, korával és típusával kapcsolatban Henry of Blois gyűjteményében. A fej és felsőtest kidolgozása, a kültakaró elemei azt valószínűsítik, hogy a darab az Újbirodalomban, III. Átmeneti korban, vagy a Későkorban, tehát Kr. e. 1550–332 között készült fajanszamulett, esetleg kissozobor lehetett (olyan, mint a 2. és 3. képen, valamint a 3. táblázat, I.4/3–5, I.4/15a–b, I.4/17–18-as darabjainak egyike). Ezek a tárgyak nemcsak Egyiptomban, hanem a levantei területeken is nagy számban kerültek elő, és ma is számos múzeum büszkélkedhet több példányával is. Méreténél fogva könnyen szállítható, és a mester részére könnyen rendelkezésre bocsátható. Feltételezésem szerint a darab Henry of Blois magángyűjteményét ékesítette, mert egy ilyen feltűnő külsejű idolt talán nem is lett volna észszerű egy katedrálisnak adományoznia.⁹⁵

A vizsgált korszak winchesteri kéziratai között a *Tiberius Psalter*ben van kísértés-jelenet (1. táblázat, I.2/1), de az ottani ördögön nem figyelhetők meg Bész vonásai. A *Winchester Psalter* utáni évtizedekben készült *Winchester Bible* nem tartalmaz kísértés-jelenetet, és más ördögábrázolásában sem idézi Bészt (4. táblázat, III.1/7). A korszak hozzáférhető winchesteri kódexeinek illuminációjából tehát az derül ki, hogy sem a zsoltároskönyv keletkezése előtt, sem pedig azzal egy időben és azután nem állt a tárgy a mesterek rendelkezésére, azaz Bész vélhetően csak ehhez a könyvhöz állt modellt. Ebből az következik, hogy a műkincs vagy Henry of Blois-nál volt, vagy a gyűjteményébe elzárva tartotta, vagy csak rövid ideig volt a

⁹⁵ A winchesteri ajándéklistán nem találtam hasonló darabot. A clunyi és glastonburyi listák feldolgozását a kézirat leadásáig még nem fejeztem be.

birtokában. A kutatók a *Winchester Psalter* keletkezését 1150 körülre teszik.⁹⁶ Henry of Blois római műkincsvásárlása 1149–1150-re tehető (ekkor volt ugyanis Rómában).⁹⁷ A püspök 1155-ben, II. Henrik trónra lépésének következményeitől tartva francia területre utazott⁹⁸ és 1157 végéig a kontinensen tartózkodott.⁹⁹ Amennyiben a tárgy nem volt Henry of Blois birtokában a római műkincsvásárlás előtt, akkor 1150–1155-re tehetjük a bedolgozását a kódex díszítésébe. Ha a zsolttároskönyv mégis 1155-öt követően készült, amikor a püspök huzamosabb ideig a kontinensen tartózkodott, akkor pedig azt feltételezhetjük, hogy kihagyták az ábrázolás helyét, és akkor festették bele a Bész-ördögöt, amikor a tulajdonos ismét Angliában volt, vagyis 1157 után.¹⁰⁰ Mint láttuk, Claus M. Kauffmann, Kristine E. Haney és Claire Donovan vélekedése szerint is az 1150 k. dátum a legvalószínűbb a kódex keletkezésére, és ez egybevág azzal a feltételezéssel, mely szerint a zsolttároskönyv első kísértőjét tartalmazó folio megfestéséhez Henry of Blois angliai jelenlétére volt szükség.

UTÓSZÓ

Egy történeti kutatásban ritka, ha a teljes képet láthatjuk, a jelen projekt esetében pedig egyszerre három idősíkot kell felderíteni, ugyanis egy olyan *középkori* jelenségre keresem a választ, amelyet egy *ókori* tárgy továbbélésének a kérdése vetett fel, és ennek a tárgynak keresem a *mai* fellelhetőségét. Bár jelen dolgozatban a középkori kérdésekre koncentráltam, ugyanilyen érdekes és fontos a tárgy ókori és modern idősíkjának vizsgálata is. Az ókori vonatkozás tanulmányozásához nélkülözhetetlen a tárgy azonosítása, lokalizálása és megtekintése. Noha feltételezésem szerint egy olyan fajanszamulettet vagy festett kisszobrot keresünk, amely az Újbirodalom és a Későkor közötti időszakban készült (Kr. e. 1550–332), felmerül a kérdés, lehetséges lesz-e valaha is megtalálni a tárgyat. Ha a darab a XII. század közepén Angliában, Winchesterben vagy környékén volt, akkor elképzelhető – ha fennmaradt –, hogy ma is Angliában, a Bristol–Oxford–London vonaltól délre található.¹⁰¹ Első körben tehát érdemes az itt található múzeumok gyűjteményeiben keresgélni, mind a kiállított darabok között, mind a raktárakban. A tárgyleírások tanulmányozása során azonban azt láthatjuk, hogy a *possessor*-történetet nem lehet kellő ideig visszakövetni, és a tárgyak első nagyobb magángyűjteménybe való bekerülése előtről (tehát jellemzően legkorábban a XV–XVIII. század előtti időkről) csak ritkán van információnk. Könnyen lehetséges, hogy a tárgy ma is a meghatározhatatlan számú magángyűjtemények egyikében van, és így csekély rá az esély, hogy tudomást szerzünk róla – ebben az esetben az árverési katalógusok lehetnek az elsődleges forrásaink a kutatásban. Ugyanígy lehetséges, hogy már nincs az országban, és bárhol lehet a világon, mint ahogy az is, hogy egy múzeumi séta alkalmával magam is megtekintettem már, mit sem sejtve arról, hogy egyszer majd éppen annak a tárgynak a középkori ábrázolásáról fogok tanulmányt írni.

⁹⁶ Kauffmann: *i. m.* (7. j.) 105:78; K. E. Haney: *The Paint Surfaces in the Psalter of Henry of Blois. BLJ* 7/2 (1981) 157; C. Donovan: *The Winchester Bible*. London (1993) 15.

⁹⁷ Chibnall: *i. m.* (55. j.) 93–94.

⁹⁸ Bishop: *i. m.* (46. j.) 396; King: *i. m.* (39. j.) 240.

⁹⁹ King: *i. m.* (39. j.) 240. Edmund Bishop szerint csak 1162-ben volt otthon újra – Bishop: *i. m.* (46. j.) 397.

¹⁰⁰ Kristine E. Haney szerint a kalendárium elemei mindenképpen a kódex 1161 előtti keletkezésére utalnak – Haney: *i. m.* (2. j.) 8, 70; tehát ebben az esetben lehet, hogy valóban csak a vizsgált ördög alakja került volna bele utólag, 1157 után.

¹⁰¹ Vö. II. rész 2. fejezet.

FÜGGELÉK

1. kép. Jézus megkísértése. *The Winchester Psalter*, f.18r. *The British Library*, London.

© British Library Board (Cotton MS Nero C. IV, f.18r). Kép forrása:

<https://imagesonline.bl.uk/asset/5481>

2. kép. Fajansz Bész amulett à pois foncés a III. Átmeneti Korból. The Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund, New York: 08.480.4. Creative Commons-BY (Photo: Brooklyn Museum, CUR.08.480.4_emagic.jpg).

Kép forrása: https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size0_sq/08.480.4_front_PS2.jpg

3. kép. Táncoló Bész kezében tamburinnal, lótuszon. Festett faszobor a XVIII. dinasztiból.
The British Museum, London: EA20865. © The Trustees of the British Museum, CC BY-NC-SA 4.0.
Kép forrása: <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613168899>

1. táblázat. Táblázat az I. rész 2. fejezetéhez. Kísértés-jelenetek az angliai készítésű kódexekben, 1050–1200 k.

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.2/1	<i>Tiberius Psalter</i>	Cotton MS Tiberius C VI	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_c_vi	f.10v	3. kísértés	Old Minster?, Winchester	British Library	1075–1200	http://www.bl.uk/manuscripts/ViewMer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_c_vi_f010v
I.2/2a	<i>St Albans Psalter</i>	Hildesheim, D St Godehard 1	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/index.shtml	page 33	1. kísértés	St Albans	Dombiv- liothek Hildesheim St Godehard	1119–1146	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/translation/trans033.shtml
I.2/2b	<i>St Albans Psalter</i>	Hildesheim, D St Godehard 1	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/index.shtml	page 34	2. kísértés	St Albans	Dombiv- liothek Hildesheim St Godehard	1119–1146	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/translation/trans034.shtml
I.2/2c	<i>St Albans Psalter</i>	Hildesheim, D St Godehard 1	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/index.shtml	page 35	3. kísértés	St Albans	Dombiv- liothek Hildesheim St Godehard	1119–1146	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/translation/trans035.shtml
I.2/3a	<i>(Seven cuttings from illuminated manuscripts)</i>	Add MS 37472	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_37472	f.1v	2. regiszter 1. kép, 1. kísértés	Christ Church, Canterbury	British Library	1150 k.	http://www.bl.uk/manuscripts/ViewMer.aspx?ref=add_ms_37472_f001v

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datalás	Kép elérhetősége
I.2/3b	<i>(Seven cuttings from illuminated manuscripts)</i>	Add MS 37472	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_37472	f.1v	miniatura, 2. regiszter 2. kép, 2. kísértés	Christ Church, Canterbury	British Library	1150 k.	http://www.bl.uk/manuscripts/View-er.aspx?ref=Add_MS_37472_f001v
I.2/3c	<i>(Seven cuttings from illuminated manuscripts)</i>	Add MS 37472	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_37472	f.1v	miniatura, 2. regiszter 3. kép, 3. kísértés	Christ Church, Canterbury	British Library	1150 k.	http://www.bl.uk/manuscripts/View-er.aspx?ref=Add_MS_37472_f001v
I.2/4a	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.18r	miniatura, 1. regiszter balra, 1. kísértés	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View-er.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r
I.2/4b	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.18r	miniatura, 1. regiszter jobbra, 2. kísértés	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View-er.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r
I.2/4c	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.18r	miniatura, 2. regiszter, 3. kísértés	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View-er.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.2/5	<i>The Hunterian Psalter</i>	Sp Coll MS Hunter U.3.2 (229)	https://www.gla.ac.uk/myglasgow/library/files/special/psalter/psalterindex.html	f.11v	miniatura, 3. kísértés	York?	Glasgow University Library	1170 k.	https://www.gla.ac.uk/myglasgow/library/files/special/images/psalter/H229_0011vwf.jpg
I.2/6a	<i>Psalterium Cantuariense (Psauteur de Canterbury)</i>	BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846	https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc623806	f.3r	miniatura, 2. regiszter 2. kép, 1. kísértés	Christ Church, Canterbury	Bibliothèque nationale de France	1176–1200	https://manuscrits-france-angleterre.org/view3if/pl/ark:/12148/btv1b10551125c/f15
I.2/6b	<i>Psalterium Cantuariense (Psauteur de Canterbury)</i>	BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846	https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc623806	f.3r	miniatura, 2. regiszter 3. kép, 2. kísértés	Christ Church, Canterbury	Bibliothèque nationale de France	1176–1200	https://manuscrits-france-angleterre.org/view3if/pl/ark:/12148/btv1b10551125c/f15
I.2/6c	<i>Psalterium Cantuariense (Psauteur de Canterbury)</i>	BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846	https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc623806	f.3r	miniatura, 3. regiszter 1–3. kép, 3. kísértés	Christ Church, Canterbury	Bibliothèque nationale de France	1176–1200	https://manuscrits-france-angleterre.org/view3if/pl/ark:/12148/btv1b10551125c/f15
I.2/7a	<i>Kalendarium. -Psalterium cum Cantuacis, Symbolo Athanasii, Litanis</i>	BPL 76 A	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611715	f.21r	miniatura, alsó rész, 1. kísértés	Észak-anglia (York?)	Universitaire Bibliotheek Leiden	1190	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611874

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datalás	Kép elérhetősége
I.2/7b	<i>Kalendarium. - Psalterium cum Cantibus, Symbolo Athanasii, Litanis</i>	BPL 76 A	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611715	f.21r	miniatura, felső rész jobbra, 2. kísértés	Észak- Anglia (York?)	Universitaire Bibliotheken Leiden	1190	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611874
I.2/7c	<i>Kalendarium. - Psalterium cum Cantibus, Symbolo Athanasii, Litanis</i>	BPL 76 A	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611715	f.21r	miniatura, felső rész balra, 3. kísértés	Észak- Anglia (York?)	Universitaire Bibliotheken Leiden	1190	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611874
I.2/8a	<i>New Testament Picture Book</i>	–	Morgan: i. m. (14. j.) 63:16	f.54v	miniatura, 1. kísértés	Észak- Anglia	Magángyűjtemény	1200 k.	–
I.2/8b	<i>New Testament Picture Book</i>	–	Morgan: i. m. (14. j.) 63:16	f.57	miniatura, 2. kísértés	Észak- Anglia	Magángyűjtemény	1200 k.	–
I.2/8c	<i>New Testament Picture Book</i>	–	Morgan: i. m. (14. j.) 63:16	f.58v	miniatura, 3. kísértés	Észak- Anglia	Magángyűjtemény	1200 k.	–
I.2/9a	<i>Psalter</i>	MS. Gough Liturg. 2	https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4928	f.22r	miniatura, 1. kísértés	Észak- Anglia	Bodleian Libraries, University of Oxford	1200 k.	https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/50a477af-307d-421c-9911-a7b708389cb4/surfaces/b2e6aeb7-b906-4728-97bb-0408b737a7be/

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.2/9b	<i>Psalter</i>	MS. Gough Liturg. 2	https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4928	f.23r	miniatura, 2. kísértés	Észak- Anglia	Bodleian Libraries, University of Oxford	1200 k.	https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/50a477af-307d-421c-9911-a7b708389cb4/surfaces/40c4fd0b-5723-4225-9836-2f40b3649d86/
I.2/9c	<i>Psalter</i>	MS. Gough Liturg. 2	https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4928	f.24r	miniatura, 3. kísértés	Észak- Anglia	Bodleian Libraries, University of Oxford	1200 k.	https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/50a477af-307d-421c-9911-a7b708389cb4/surfaces/c9885f62-2603-4db3-8eb2-7ee6881a3151/
I.2/10	<i>Psalms with Gloss</i>	MS. 091 PSA 8/45329	Morgan: i. m. (14. j.) 73-74:25	f.92v	D betű iniciálé, Jézus megkísértése, 52. zsoltár	Wínter	Liverpool, Public Library	1200-1210?	-
I.2/11	<i>Psalter</i>	Royal MS 1 D X	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Royal_MS_1_D_X	f.52v	D betű iniciálé, Jézus megkísértése, 52. zsoltár	Oxford	British Library	1200-1220 k.	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=royal_ms_1_d_x_f052v

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.2/12a	<i>(Book of Psalms, Psalter of the Virgin Mary, and Little Office of the Virgin Mary)</i>	Arundel MS 157	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_157	f.5v	miniatura, alsó regiszter, 1. kísértés	Oxford?	British Library	1200–1225	http://www.bl.uk/manuscripts/View-del_ms_157_f005v
I.2/12b	<i>(Book of Psalms, Psalter of the Virgin Mary, and Little Office of the Virgin Mary)</i>	Arundel MS 157	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_157	f.6r	miniatura, felső regiszter, 2. kísértés	Oxford?	British Library	1200–1225	http://www.bl.uk/manuscripts/View-del_ms_157_f006r
I.2/12c	<i>(Book of Psalms, Psalter of the Virgin Mary, and Little Office of the Virgin Mary)</i>	Arundel MS 157	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_157	f.6r	miniatura, alsó regiszter, 3. kísértés	Oxford?	British Library	1200–1225	http://www.bl.uk/manuscripts/View-del_ms_157_f006r
I.2/12d	<i>(Book of Psalms, Psalter of the Virgin Mary, and Little Office of the Virgin Mary)</i>	Arundel MS 157	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_157	f.52r	D betű iniciálé, 1. kísértés, 52. zsoltár	Oxford?	British Library	1200–1225	http://www.bl.uk/manuscripts/View-del_ms_157_f052r

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.2/13a	<i>Lateinischer Psalter aus England</i>	BSB Clm 835	https://daten.digital-sammlung-gen.de/~db/0001/bsb00012920/images/ https://www.wdl.org/en/item/8939/	f.65	miniatura, alsó rész jobbra, 1. kísértés	Oxford	Bayerische Staatsbibliothek	1200–1225	https://daten.digital-sammlung-gen.de/~db/0001/bsb00012920/images/index.htm?l?id=00012920&nativeno=65
I.2/13b	<i>Lateinischer Psalter aus England</i>	BSB Clm 835	https://daten.digital-sammlung-gen.de/~db/0001/bsb00012920/images/ https://www.wdl.org/en/item/8939/	f.65	miniatura, felső rész középen, 2. kísértés	Oxford	Bayerische Staatsbibliothek	1200–1225	https://daten.digital-sammlung-gen.de/~db/0001/bsb00012920/images/index.htm?l?id=00012920&nativeno=65
I.2/13c	<i>Lateinischer Psalter aus England</i>	BSB Clm 835	https://daten.digital-sammlung-gen.de/~db/0001/bsb00012920/images/ https://www.wdl.org/en/item/8939/	f.65	miniatura, középső rész balra, 3. kísértés	Oxford	Bayerische Staatsbibliothek	1200–1225	https://daten.digital-sammlung-gen.de/~db/0001/bsb00012920/images/index.htm?l?id=00012920&nativeno=65

2. táblázat. Táblázat az I. rész 3. fejezetéhez. Ördögök a Winchester Psalterben

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.3/1a	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.18r	miniatura, 1. regiszter balra, 1. kísértés	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r
I.3/1b	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.18r	miniatura, 1. regiszter jobbra, 2. kísértés	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r
I.3/1c	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.18r	miniatura, 2. regiszter, 3. kísértés	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r
I.3/2	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.24r	miniatura, 1. regiszter, <i>Descensus Christi ad inferos</i>	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f024r
I.3/3a	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.38r	miniatura, 1. regiszter, Utolsó ítélet	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f038r

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
I.3/3b	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.38r	miniatura, 2. regiszter, Utolsó ítélet	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f038r
I.3/4	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.39r	miniatura, Utolsó ítélet	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f039r

3. táblázat. Táblázat az I. rész 4. fejezetéhez. Bész-ábrázolások az ikonográfiai elemek megfeleltetéséhez

Szám	Tárgyleírás	Anyag	Datálás	Gyűjtemény	Múzeumi szám	Elérhetőség	Másodlagos elérhetőség
I.4/1	II. Amenhotep Bészszel díszített doboza	ébenfa, cédrusfa, elefántcsont, rézötvszövet, fajansz, arany	XVIII. dinasztia, Kr. e. 1427–1400 k.	National Museums Scotland	A.1956.113	https://www.nms.ac.uk/explore-our-collections/collection-search-results/box/300525	–
I.4/2	gyermekreliefen játékokban, köztük Bész (középpütt)	mészkö	V. dinasztia, Kr. e. 2494–2345	British Museum	EA994	https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA994	–
I.4/3	Bész á pois forrás, kis Bészszel	fajansz	III. Ármeneti kor, Kr. e. 1075–656 k.	Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund	08.480.4	https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/19078	–

Szám	Tárgyleírás	Anyag	Datalás	Gyűjtemény	Múzeumi szám	Elérhetőség	Másodlagos elérhetőség
I.4/4	Bész á pois <i>forcés, gyermekkel</i> (kís Bész?)	fajansz	XXII. dinasztia, Kr. e. 945–712	Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund	37.309E	https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/4012	–
I.4/5	Bész oroszlan- nal, emberekkel és majmokkal	fajansz	XXII–XXIII. dinasztia, Kr. e. 945–715 k.	Musée du Louvre	Ae E 16269	Szerk. A. Caubet – G. Pierrat-Bonnefois: <i>Faiences de l'Antiquité de l'Égypte à l'Iran</i> (Paris, 2005) 103:276	–
I.4/6	Bész relief	mészkö, festék	Későkor	Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund	37.1533E	https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/118059	–
I.4/7	fejtámasz Bésszel	fa, elefántcsont	Újbirodalom	British Museum	EA51806	https://www.brimimages.com/preview.asp?image=00773966001&itemw=4&itemf=0001&itemstep=1&itemx=6	–
I.4/8	Qenherkhepesh fejtámasza Bésszel	mészkö	XIX. dinasztia, Kr. e. 1210 k.	British Museum	EA63783	https://media.britishmuseum.org/media/Repository/Documents/2014_10/1_6/0cad2ea0_5f08_42c8_be93_a3b7006ddccb/mid_00032815_001.jpg	–

Szám	Tárgyleírás	Anyag	Datálás	Gyűjtemény	Múzeumi szám	Elérhetőség	Másodlagos elérhetőség
I.4/9	plakett Bészszel Megiddóból	elefántcsont	Kr. e. 12. sz.	Rockefeller Museum	38.781	R. D. Barnett: <i>Ancient Ivories in the Middle East</i> (Jerusalem 1982) tab. 18.b.	–
I.4/10	lószerzám-töredék Bészszel Kalhuból	elefántcsont	Kr. e. 8. sz.	Iraq Museum	IM 79580	G. Herrmann – S. Laidlaw – H. Coffey: <i>Ivories from the North West Palace (1845–1992)</i> (London, 2009) pl. 69:245	http://www.bisi.ac.uk/sites/bisi.localhost/files/IN6_book.pdf
I.4/11	skarabeusz Bészszel Föniciából	kalcedon	nincs megadva (https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1881-1206-8)	British Museum	103300	J. Boardman: Near Eastern and Archaic Greek Gems in Budapest. A <i>Szépművészeti Múzeum Közleményei</i> 32–33 (1969) 12:10	https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_SZEP_Ko-zl_032_33/?p-g=13&lay-out=s
I.4/12	Bész palack	terrakotta	Ptolemaiosz-kor, Kr. e. 2. sz. k.	British Museum	EA36270	https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=424758001&objectid=133846	–

Szám	Tárgyleírás	Anyag	Datalás	Gyűjtemény	Múzeumi szám	Elérhetőség	Másodlagos elérhetőség
I.4/13	széktámla tamburinnal és késsel táncoló Bészekkel	fa	III. Amenhotep uralkodása, Kr. e. 1392–1355	Cairo Museum	CG 51113	M. J. E. Quibell: <i>The Tomb of Yuna and Thuiu. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Nos 51001-51191</i> (Le Caire, 1908) pl. XLII:51113	https://archive.org/details/tof-yuna-and-thuiu-bofyuaathui-u00quib
I.4/14	Bész össze- csukható fejtámaszon	elefántcsont	Tutankhamun uralkodása, Kr. e. 1335–1325	Cairo Museum	JE 62023	http://www.globalegyptianmuseum.org/record.aspx?id=15074	http://www.globalegyptianmuseum.org/large.aspx?img=images/EMC/2762_800x800.jpg
I.4/15a	festett Bész kisszobor (szemből)	fa	Újbirodalom, (ké- sei?) 18. dinasztia, Kr. e. 1300 k.	British Museum	EA20865	https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=1613168899&objectid=173106	–

Szám	Tárgyleírás	Anyag	Datálás	Gyűjtemény	Múzeumi szám	Elérhetőség	Másodlagos elérhetőség
I.4/15b	festett Bész kissozbor (hátralról)	fa	Újbirodalom, (kései?) 18. dinasztia, Kr. e. 1300 k.	British Museum	EA20865	https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?partid=1&assetid=1613168929&objectid=173106	–
I.4/16	Bész osztrakonon, kezében edénnyel	mészkö	Újbirodalom	Petrie Museum	UC33198	https://collections.ucl.ac.uk/Details/collect/46724	–
I.4/17	táncoló Bész amulett	fajansz	III. Átmeneti kor, Kr. e. 1070–712 k.	Metropolitan Museum of Art	26.7.878	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/548301?searchField=All&sort-By=Relevance&ft=-god+bes&amp;offset=20&amp;rp-p=20&amp;pos=39	–
I.4/18	Bész függő	fajansz, agyag	Újbirodalom, 18. dinasztia, Kr. e. 1550–1295 k.	Metropolitan Museum of Art	00.4.33	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/547564	–

4. táblázat. 1. táblázat a III. rész I. fejezetéhez. Példák a *Christus super aspidem* ábrázolásra az angliai készítésű kódexekben, 1050–1200 k.

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.1/1	<i>St Albans Psalter</i>	Hildesheim, D St Godehard 1	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/index.shtml	page 256, 90. (91.) zsoltár eleje	Q betű incipálé, Jézus kígyón, sárkányon, baziliszkoszon és oroszlánon tapos	St Albans	Dombil-liothek Hildesheim St Godehard	1119–1146	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/translation/trans256.shtml
III.1/2	<i>(Boethius, De Musica, De Arithmetica)</i>	MS li.3.12	Kauffmann: <i>i. m. (7. j.) 79:41</i>	f.62v, De Musica eleje	O betű incipálé, Mária és Jézus az ördögön tapos	Christ Church, Canterbury	Cambridge, University Library	1130 k.	Kauffmann (1975), ill. 115
III.1/3	<i>Homilies [of St Gregory the Great]</i>	MS 78	Kauffmann: <i>i. m. (7. j.) 91:57</i>	f.71v, Hom. 2 eleje	Q betű incipálé, Krisztus sárkányon tapos	Bury St Edmunds Abbey	Pembroke College, Cambridge	1140 k.	Kauffmann (1975), ill. 154
III.1/4	<i>Tripartitum Psalterium Eadwini (The Eadwine Psalter)</i>	R.17.1	https://mss-cat.trin.cam.ac.uk/Manuscript/R.17.1	f.24r	miniatúra, <i>Descensus Christi ad inferos</i> , Krisztus az ördögön tapos	Christ Church, Canterbury	Trinity College, Cambridge	1150 k.	https://mss-cat.trin.cam.ac.uk/manuscripts/uv/view.php?n=R.17.1&n=0&m=0&s=0&cv=48&xywh=181%2C1482%2C2124%2C1770

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.1/5	<i>Psalter</i>	MS. Douce 293	https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4632	f.14r	miniatúra, <i>Descensus Christi ad inferos</i> , két keretből kilógó sárkány látható Krisztus alatt, az egyik a lába alá van helyezve	Anglia (Észak)	Bodleian Libraries, University of Oxford	1150–1175	https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/fe7c6cf9-6a23-4ec4-bb6c-692e36852f6e/surfaces/133c1057-814d-478b-9119-64568f5b16c5/
III.1/6	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.24r	miniatúra, 1. regiszter, <i>Descensus Christi ad inferos</i> , Krisztus a kígyón és az ördögön tapos	Winchester	British Library	1150–1300	http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f024r
III.1/7	<i>Bible (The Winchester Bible)</i>	–	Kauffmann: <i>i. m.</i> (7. j.) 108–111:83; Donovan: <i>i. m.</i> (97. j.)	f.218, 1. zsolttár eleje	B betű iniciálé alsó rész, <i>Descensus Christi ad inferos</i> , Krisztus az ördögre lép	Cathedral Priory of St Swithun (?), Winchester	Cathedral Library, Winchester	1160 k. – 1175 k.	http://www.soniahalliday.com/category-view3.php?pri=195-10-73.jpg

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.1/8	<i>The Hunterian Psalter</i>	Sp Coll MS Hunter U.3.2 (229)	https://www.gla.ac.uk/my-glasgow/library/files/special/exhibns/psalter/psalterindex.html	f.119v, 90. (91.) zsolttár eleje	Q betű iniciálé, Krisztus orozslánon és sárkányon tapos	York?	Glasgow University Library	1170 k.	https://www.gla.ac.uk/my-glasgow/library/files/special/images/psalter/H229_0119vdetail.jpg
III.1/9	<i>Psalter</i>	MS Thott 143 2°	Kauffmann: <i>i. m.</i> (7. j.) 118–120:96 http://www5.kb.dk/permalink/2006/manus/242/eng/	f.114v, 90. (91.) zsolttár eleje	Q betű iniciálé, Krisztus orozslánon és szörnyön tapos	Anglia	Det Kongelige Bibliotek	1175–1200	–
III.1/10	<i>Psalterium Cantuariense (Psalter de Canterbury)</i>	BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846	https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc623806	f.24r, 15. (16.) zsolttár eleje	miniatura, <i>Descensus Christi ad inferos</i> , Krisztus az ördögön vagy gonosz embereken tapos	Christ Church, Canterbury	Bibliothèque nationale de France	1176–1200	https://manuscrits-france.angleterre.org/view/3if/pl/ark:/12148/bt-v1b10551125c/f57
III.1/11	<i>Lateinischer Psalter aus England</i>	BSB Clm 835	https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00012920/images/	f.29	miniatura, Jézus trónon ül és sárkányon és orozslánon tapos	Oxford	Bayerische Staatsbibliothek	1200–1225	https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00012920/images/index.html?id=00012920&navtveno=29

5. táblázat. 2. táblázat a III. rész 1. fejezetéhez. Példák a *Christus super aspidem* és a kísértés-jelenet kombinálására francia kódexekben, 1000 k. – 1300 k.

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.2/1	<i>Psautier-hymnaire à l'usage de l'abbaye Saint-Bertin de Saint-Omer</i>	Boulogne-sur-Mer, BM, 0020	http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/10051/2384	f.101, 90. (91.) zsolttár eleje	Q betű iniciálé, Jézus I. kísértése, egyben <i>Christus super aspidem</i>	Észak-Franciaország (Saint-Omer, abbaye Saint-Bertin)	Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque municipale	999	https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?mode=ecran&panier=false&reproductionId=11902&VUE_ID=1320789&carouselThere=false&nbVignettes=4x3&page=13-&angle=-0&zooom=petit&tailleReelle=
III.2/2	<i>Bible</i>	Lyon, BM, 0424 (0350)	http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/2350?contenuMaterielleId=6828	f.235, Márk evangéliumának eleje	I betű iniciálé, alsó rész, Jézus megkísértése, a sárkány egy szikla alatt van, Jézustól távolabb	Északnyugat-Olaszország (Gênes)	Lyon, Bibliothèque municipale	1250–1275	https://bvmm.irht.cnrs.fr/iii/12288/canvas/canvas-1329400/view

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Rövid leírás	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.2/3	<i>Evangeliaire à l'usage de Cambrai</i>	Cambrai, BM, 0189 (0184)	http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/1151?contenuMaterielId=3077	f.28v, Máté evngéliuma 4. fejezetének eleje	I betű iniciálé, Jézus 1. kísértése, egyben <i>Christus super aspidem</i>	Észak-Franciaország (Cambrai)	Cambrai, Bibliothèque municipale	1266 k.	https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php?mode=eran&panier=false&reproductionId=10026&VUE_ID=1291137&carouselThere=false&nbVignettes=4x3&page=4&angle=0&zoom=petit&taille=Reelle=

6. táblázat. 3. táblázat a III. rész 1. fejezetéhez. *Descensus Christi ad inferos* az 1. táblázat kódexeiben

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Szám az 1. táblázatban	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.3/1	<i>Tiberius Psalter</i>	Cotton MS Tiberius C VI	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_c_vi	f. 14r	I.2/1	Old Minster?, Winchester	British Library	1075–1200	http://www.bl.uk/manuscripts/Viewerton_ms_tiberius_c_vi_f014r

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Szám az I. táblázatban	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.3/2	<i>St Albans Psalter</i>	Hildesheim, D St Godehard 1	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/index.shtml	page 49	I.2/2a-c	St Albans	Dombiolothek Hildesheim St Godehard	1119-1146	https://www.albani-psalter.de/stalbanspsalter/english/translation/trans049.shtml
III.3/3	<i>Winchester Psalter (Psalter of Henry of Blois)</i>	Cotton MS Nero C IV	https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv	f.24r	I.2/4a-c	Winchester	British Library	1150-1300	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=Cotton_ms_nero_c_iv_f024r
III.3/4a	<i>Psalterium Cantuariense (Psauteur de Canterbury)</i>	BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846	https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc623806	f.24r	I.2/6a-c	Christ Church, Canterbury	Bibliothèque nationale de France	1176-1200	https://manuscripts-france-angleterre.org/view3if/pl/ark:/12148/btv1b10551125c/f57
III.3/4b	<i>Psalterium Cantuariense (Psauteur de Canterbury)</i>	BnF. Département des Manuscrits. Latin 8846	https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc623806	f.49r	I.2/6a-c	Christ Church, Canterbury	Bibliothèque nationale de France	1176-1200	https://manuscripts-france-angleterre.org/view3if/pl/ark:/12148/btv1b10551125c/f107
III.3/5	<i>Kalendarium. - Psalterium cum Canticis, Symbolo Athanasii, Litanis</i>	BPL 76 A	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611715	f.26v	I.2/7a-c	Észak-Anglia (York?)	Universitaire Bibliotheken Leiden	1190	https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/1611833

Szám	Kézirat címe	Kézirat azonosítója	Kézirat leírása	Kép helye	Szám az I. táblázatban	Származás	Gyűjtemény	Datálás	Kép elérhetősége
III.3/6	<i>New Testament Picture Book</i>	–	Morgan: <i>i. m.</i> (14. j.) 63:16	f.82v	I.2/18a–c	Észak-Anglia	Magángyűjtemény	1200 k.	–
III.3/7	<i>Psalter</i>	Royal MS 1 D X	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Royal_MS_1_D_X	f.7r	I.2/11	Oxford	British Library	1200 – 1220 k.	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=royal_ms_1_d_x_f007r
III.3/8	<i>(Book of Psalms, Psalter of the Virgin Mary, and Little Office of the Virgin Mary)</i>	Arundel MS 157	http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_157	f.11r	I.2/12a–s	Oxford?	British Library	1200–1225	http://www.bl.uk/manuscripts/View.aspx?ref=arundel_ms_157_f011r
III.3/9	<i>Lateinischer Psalter aus England</i>	BSB Clm 835	https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00012920/images/	f.27	I.2/13a–c	Oxford	Bayerische Staatsbibliothek	1200–1225	https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00012920/images/index.html?id=00012920&navtiveno=27

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm dr. Bibor Máténak, valamint dr. Vér Ádámnak és dr. Orosz Gergelynek, hogy kérdéseikkel és észrevételeikkel segítették a munkámat. Köszönettel tartozom a hazai és nemzetközi könyvtárközi kölcsönzésben részt vevő kollégáknak és a kutatói hálózatoknak a szakirodalom beszerzésében nyújtott segítségükért.

MEGJEGYZÉSEK

A jelen tanulmány különböző részei előadás formájában a következő nemzetközi és magyar fórumokon hangzottak el: *Triple Temptation. Bes as the Devil in the Illumination of the Winchester Psalter* – a Late Antique and Medieval Postgraduate Society online konferenciája (Edinburgh, 2020. július 16.); *Jézus megkísértése. A Bész-Ördög ikonográfiájának elemzése a Winchester Psalter illuminációjában* – III. Interdiszciplináris Vallástudományi Hallgatói Konferencia (Budapest, 2020. december 18.); *Why Turn a God to the Devil? Reasons, Methods and Brilliance Behind the Image of the First Devil in the Winchester Psalter (Cotton MS Nero C. IV, f.18r)* – a Late Antique and Medieval Postgraduate Society 2021. tavaszi “Symbols, Ritual, and Meaning” című online szemináriumsorozat (Edinburgh, 2021. január 25.); *Bész egy középkori zsoltároskönyvben. Képi források a Kísértő ábrázolásához a Winchester Psalter illuminációjában (Cotton MS Nero C. IV, f.18r)* – 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencia (Nyíregyháza, 2021. április 20.). Az írás a 35. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *A könyvtár, mint az élethosszig tartó tanulás egyik színtere* tagozatában 2. helyezést ért el és különdíjban is részesült.

SUMMARY

The present article is about an exceptional depiction of the Devil, as can be seen on the Triple Temptation scene of f.18r in the well-known English Romanesque codex, the *Winchester Psalter* (Cotton MS Nero C. IV). With the examination of the temptation scenes from contemporary manuscripts, I make an iconographic analysis of this figure, the first Devil in the Psalter, and show that its special physical characteristics were taken from an unexpected source of inspiration, namely the ancient Egyptian god Bes. I explain what reasons might have been behind this unusual choice, and show how it was possible that the illuminator knew about Bes, and what information was needed in order to build in the new elements into the figure of the Devil. I explain what features of Bes were left out from the transmission and why, and also show how brilliantly the artist incorporated the figure into the programme of the Psalter.

Keywords: *Winchester Psalter*, Henry of Blois, Bes, devil, manuscript illumination, ancient Egypt, England, Temptations of Christ, psalter, religion

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

